

LŐRINGZ ANDREA**A második világháborút követő felelősségre vonás megéléstörténetei a (színész)női életutakban**DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.2>

Jelen tanulmány a budapesti Nemzeti Színház 1939 és 1949 között szerződéssel rendelkező színésznőinek életútjába enged pillanatképszerű bepillantást: a középpontban a második világháborút követő átmeneti évek, 1945 és 1946 állnak, amelyek nem csak a színészvilágban jelentették az egyén háború alatti vélt vagy valós magatartásáért való utólagos felelősségre vonás idejét. A színészközösségben azonban – Major Tamás, a Nemzeti Színház ifjúkommunistából lett igazgatójának szavaival élve – különös jelentősége volt a folyamatnak. Ugyanis a színészek és színésznők, mint közönségük bálványai, nemcsak nézőik (kultúra)fogyasztási szokásaira voltak hatással, de érték- és normarendszerükre is: arra, hogy hogyan fordultak szélsőséges ideológiák felé, hogyan vettek részt szélsőséges mozgalmakban, hogyan viseltettek embertársaik iránt a vészorszakban.

A színháztörténet-írás napjainkig intézmény- és férfiközpontú résztudományként működik, ezért kiemelkedően fontosnak tartom a korszak normáit, ideáljait, elvárásait egyébként erősen befolyásoló színésznők élet- és karriertörténetét külön vizsgálatnak alávetni. A nőket az eljárások során ritkán tekintették önálló érték- és normarendszerrel rendelkező állampolgároknak, viselkedésüket és magatartásukat többnyire férfi rokonaik befolyásának tulajdonították, amely magában hordozta annak veszélyét, hogy férjük és fiaik, édesapjuk és testvéreik korrumpált tettei miatt az ő megítélésükön is csorba esett. Nemcsak saját, de családjuk, barátaik tetteiért is felelniük kellett – vagy felmenteniük

magukat –, ami többszörösen nehéz helyzet elé állította őket. Tanulmányomban kollektív biográfiájuk egyes életszakaszainak megírására, az össze- és a széttartó elemek felismerésére és elemzésére vállalkozom.

A vizsgálati csoportról

A tanulmány időkeretétől az 1945–1946-os éveket választottam, amely rendkívül mozgalmas időszak volt a színházi világban: a színházak új igazgatók irányítása alá kerültek, akik keze alatt kialakultak az új színházvezetési-színházalkotási irányvonalak, új társulatok alakultak, a korábbi rendszer közreműködőit eltávolították, a színpadról korábban leparancsolt színészek és színésznők visszatértek a színpadra,¹ kialakultak a színházak feletti, a színházak melletti és a színházak falain belüli demokratikus intézmények, mint például a színház üzemi étkezdéje. Az első hetekben, hónapokban a fizikai újjáépítésen kívül a morális-erkölcsi újrakezdés volt a legfontosabb kérdés, ennek pedig, mint az élet sok más szférájában, az igazolóbizottsági eljárások jelentették a kezdetét. A színészvilág azonban nem lélegezhetett fel az eljárások lefolytatása után sem: a szanálások után kialakult társulatok nem sokáig működtek akkor elnyert formájukban, ugyanis szakmai szempontú képességvizsgák követték az igazoló eljárásokat. A szelekció végét a B-listázások jelentették. A továbbiakban a Nemzeti Színház színésznőinek háromlépcsős rostálását követem végig.

A vizsgálati csoport meghatározásához a Kerényi Ferenc szerkesztésében, 1987-ben kiadott *A Nemzeti Színház 150 éve* című kötetet használtam,² amelynek végén található egy csaknem 1400 nevet tartalmazó lista³ azokról, akik a színház megalakulásától

¹ Jelen tanulmány a zsidótörvényeket, illetve a színházi világban a zsidótörvények következtében lezajlott „örségváltást” irányító és felügyelő Színészkamara létrejöttét és működését nem érinti.

² KERÉNYI Ferenc (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

³ Uo. 320–335.

1984-ig (a kötet munkálatainak megkezdéséig) a társulat tagjai voltak. Ebből a listából kerültek kiválasztásra azok a nők, akik 1939 és 1949 között – legalább egy évadban – a Nemzeti Színház tagjai voltak. Így alakítottam ki egy 79 főt tartalmazó lajstromot. A korai színházi adattárak tartalmaznak arra vonatkozó információkat, hogy a műsorra tűzött darabokban mely művészek szerepeltek, milyen szerepekben, arról azonban nem „szólnak”, hogy az említett színészek és színésznők a Nemzeti Színház társulatának állandó tagjaként vettek-e részt a produkciókban, vagy alkalomszerűen meghívott vendégművészként, beugróként álltak-e színpadra. A hibafaktor kiküszöbölésére kontrollforrásként bevontam a *Magyar színházművészeti*,⁴ illetve a *Magyar életrajzi lexikont*,⁵ amelyek segítségével az egyes személyek életrajzi adatait pontosítani lehetett. Az elemzés során így nem vettem figyelembe azokat a személyeket, akik vendégművészként léptek fel a Nemzeti Színház színpadán, illetve azokat a nőket, akik a színészet mellett segédrendezőként, rendezőként működtek. E szelektálással 74 főre szűkült a vizsgálati csoport. A felállított csoport érdekessége – ami egyben a kutatás nehézségét is jelenti –, hogy a csoport nem állandó. Évről évre, azaz évadról évadra dinamikusan változott a szerződtetések, a szerepek, a színházra ható külső és belső események hatására. A vizsgálat fókuszát képező időszakban a csoport létszáma folyamatos változáson ment keresztül. A háború alatti 48-ról a felelősségre vonás többlépcsős rendszerének következtében 33-ra csökkent. Ennek biztos megállapításához azokat az 1945–1946-os évadra vonatkozó szerződéskötésekről és kifizetésekről szóló nyilvántartásokat hívtam segítségül, amelyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XXVI-J-8. fondjában őriznek, de Budapest Főváros Levéltára és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára is biztosított a kutatásban elengedhetetlennek bizonyuló anyagokat. Ezeket olyan másodlagos

⁴ SZÉKELY György (szerk.): *Magyar színházművészeti lexikon (MSzL)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁵ KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon (MÉL)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés: 2023. 04. 13.)

forrásokkal egészítem ki, mint a szereplő színésznők, illetve kor- és pályatársaik egodokumentumai, illetve a korszak politikai, szakmai és bulvársajtója.

A háború utáni felelősségre vonás kérdése

Aki a felelősségre vonást meg sem várva „önmaga felett mondott ítéletet”:
az emigráns Szelezcky Zita

Szelezcky Zita, akinek neve nemcsak a harmincas-negyvenes években, de napjainkban is mindenki számára ismerős, hiszen korszakának ikonjaként a mai napig népes rajongótáborral rendelkezik, a Vörös Hadsereg bevonulása előtt nemcsak a fővárost, de az országot is elhagyta: így sem igazolóbizottsági perére, sem B-listázására nem került, nem kerülhetett sor. Felelősségre vonását az új hatalom ennek ellenére fontosnak tartotta, és ügyét távollétében is a népbíróság elé vitték, és elítélték. A főbüntetés-ként kiszabott börtönbüntetést a hatóságok természetesen így nem tudták fogyanatosítani.

A keresztény-konzervatív értelmiségi, középnemesi családba született Szelezcky Zita 1933 szeptemberében a Színművészeti Akadémián kezdte meg a tanévet, ahol sikert sikerre halmozott: vizsgaelőadásain rendre főszerepeket játszott, a Nemzeti Színházban rendszeresen statisztált. 1937-ben, a *Méltóságos kisasszony* című filmben filmszínésznőként is debütált, ezzel szinte egyidőben bontakozott ki nézeteltérése a Nemzeti Színház vezetésével: az igazgató, Németh Antal Vörösmarty *Csongor és Tündéjében* a címszerepre kérte fel a színésznőt, aki előtte Ledérként nyerte el a közönség tetszését, így ezt az ajánlatot többször visszautasította. Engedetlensége miatt azonban a direktor a Színészkamara elé vitte az ügyet, Szelezcky eltávolítását követelve a Nemzetiből. A kamara – a szakmai és a közéleti visszajelzésekre való tekintettel – félévi eltiltás mellett döntött, amit a színésznő nem fogadott el, így távozott a színháztól.⁶ 1940 a

⁶ LIPS Adrián–MÁTRAVÖLGYI Dorottya–SEPSI Enikő–SZTRUHÁR Bettina (szerk.): *Szelezcky Zita életútja és válogatott magánlevelezése*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2020. 13–14.

színésznő magánéletében is fordulópontot jelentett: férjez ment, újdonsült házastársa Haltenberger Gyula, világháború után nemzetközi körözés alatt álló németbarát mérnök-gyártulajdonos lett.⁷

1941 második felében Szeleczy külföldön tartózkodott – Olaszországban forgatta a soha be nem mutatott *Tentazione* (Kísértés) című filmet Kiss Ferenc oldalán –, 1941 második és 1942 első felében, hazatérése után magyarországi kórházakban, szanatóriumokban pihente ki a forgatás alatti feszített munkatempó és stressz okozta betegségét. 1942 második felében egy rövid – a Joseph Goebbels vezette német propagandaminisztérium meghívására tett – berlini utat leszámítva itthoni kisebb produciók elkészítésében vett részt, például dalfelvételeken. 1943 és 1944 folyamán szavalataival, dalaival, alkalmi színpadi előadásaisal volt jelen a színházi életben, ekkor már csak egy-egy előadásra szerződött. Az újabb áttörés 1944 második felében érkezett: Kovách Aladár, a Nemzeti Színház új igazgatója szerződtette. Ebben az időben jelent meg utolsó magyar gyártású filmje, *Az Első* is, amelyben Páger Antal partnereként szerepelt. Ekkortól tűnt fel egyre sűrűbben a szélsőjobboldalhoz köthető politikai és művészeti eseményeken, például hungarista esteken, kulturális értekezleteken.⁸

1945. március 17-én családjával elhagyta Magyarországot: az ausztriai Imstbe távozott. Hiánya a sajtónak is feltűnt: tavasszal az öngyilkosságáról tudósítottak,⁹ amelyet egyes sajtótermékek „önmaga feletti ítéletmondásként” interpretáltak,¹⁰ ami már előrevetítette felelősségre vonását.¹¹ Néhány hónappal később, 1945

⁷ Uo. 13. és JÁVOR Zoltán–PÉTER Zsolt: *Szeleczy Zita élete és művészete*. Petőfi Irodalmi Múzeum–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2020. 235–243.

⁸ LIPS Adrián et al.: I. m. 15–16. és JÁVOR Zoltán–PÉTER Zsolt: I. m. 244–249.

⁹ Hírek. *Szabad Nép*, 1945. április 11.; Rendőrkézen Kiss Ferenc és Fedák Sári. *Szabad Szó*, 1945. április 11.

¹⁰ Budapest újjászülető színházi élete. *Magyar Szó*, 1945. április 13.; Hírek – „Kedvencek”. *Néplap*, 1945. április 14.

¹¹ A második világháború éveinek nyilas művészkarakterekéinek – a Vörös Hadsereg benyomulásának napjait jellemző bizonytalanságban – többször keltették halálhírét, egyes sajtóorgánumok többé, mások kevésbé teátrálisan. Páger Antalt például autóbalesetben „ölték meg” egész családjával együtt. Szélrózsa.

májusában a színésznő neve már rajta volt a háborús bűnösöket összesítő listákon, mint olyan személyé, aki szellemi tevékenységével a nyilas pártot és a háborús nyomás fokozását segítette elő.¹² Olaszországban való letelepedése után nem sokkal, 1946. május 21-én nyomozást rendeltek el ellene Magyarországon: a tanúvallomásokot összegezve kiderült, hogy a hozzá közelállók Szelezcky hirtelen jött és gyorsan eszkalálódó jobboldaliságát a környezetében lévő férfiak hatásának, például filmes partnerének, Szilassy Lászlónak, valamint férjének, Haltenberger Gyulának tulajdonították – akit a sajtó egyenesen „hitleristának” nevezett, és ami egyben megerősítette a feleségére gyakorolt negatív befolyás toposzát is.¹³ Kiemelték Kiss Ferenczel való szoros barátságát, a Nemzeti Színház „jobboldali klikkjével” – ez ügyben Tasnady Ilonát nevezték meg – való kapcsolatát. Felemlegették uszító, antiszemita magatartását a munkahelyén és a magánéletében egyaránt. Mind színházi, mind filmes munkája kapcsán visszatérő elemként került elő a beilleszkedésre való képtelensége és az, hogy gyakran önkényesen figyelmen kívül hagyta a produkciónak irányítók kéréseit, döntéseit. Felrótták karrierorientáltságát, becsvágyát. Feltételezésünk szerint „jobbratolódásában” szerepet játszhatott a *Csongor és Tünde*-ügy: miután Németh elutasította és „meghurcolta”, sértett önérzete hajtotta az igazgatót a színházon belül és kívül is támadó jobboldali körökhöz.¹⁴

Szabad Magyarország, 1945. április 15. Ez a gyakorlat egyébként már a korszakban is visszatetszést keltett, voltak olyan újságok, amelyek kritikát fogalmaztak meg a szenzációhajhász „gyilkosságok”-kal szemben az állszakállban bujkáló Kiss Ferenc csodával határos letartóztatása, Szelezcky Zita holttestének megtalálása és a bombatámadásban életét vesztett Páger család romok alóli kihúzása ürügyén. A cikk párhuzamot vont a magyar művészek elhalálózása és a náci Németország felső vezetésének szándékos halálhírkeltésen alapuló módszerre között, amelynek a közvélemény megtévesztése volt a célja, hogy az „élőhalottak” így bújjanak ki a felelősségre vonás alól. Gyanus feltámadás. *Szabadság*, 1945. július 10.

¹² Politikusok, katonatisztek, színészek, újságírók a magyar háborús bűnösök második hivatalos listáján. *Magyar Nemzet*, 1945. május 4.

¹³ Rövid hírek szerző és cím nélkül. *Szabadság*, 1945. április 15.; Őrizetbe vették Szelezcky Zita férjét, a hitlerista Haltenberger Gyula mérnököt. *A Reggel*, 1945. április 16.

¹⁴ LIPS Adrián et al.: I. m. 16–18.; JAVOR Zoltán–PÉTER Zsolt: I. m. 250–252.; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-102293.

A nyomozás azt állapította meg, hogy a háború alatt színészi működésével – élő és rádiószavallataival, nyilvános eseményeken való szerepléseivel és a színházban tanúsított magatartásával – olyan kulturális hatást fejtett ki, amely a németbarátságot, a zsidóellenességet és a háborús morál fokozását segítette. 1947 februárjában kért kiadatása nem teljesült, így 1948 januárjában távollétében kezdték meg népbírósi perének tárgyalását.¹⁵ Neve és munkássága a kommunista sajtóban addigra egyet jelentett az államrend elleni izgatással. Jól példázza ezt a Teleki téren a gramofonját áruló asszony esete, aki a portékáját Szeleczydalok játzsásával igyekezett vonzóvá tenni. Mikor elárusítóhelyszomszédai felhívták a figyelmét ennek veszélyeire, „demokráciaellenes” kijelentésekre ragadtatta magát, így a végén a kofa ellen eljárás indult, amely elmarasztaló ítélettel zárult.¹⁶ A történet mesélhetne a Teleki téri feketepiacról is,¹⁷ ám jelen írásban a színésznő bűnösségének mindennapokban megmutatkozó jeleként hangsúlyozzuk. Egy hónappal később, 1948 februárjában jogerős ítélet született, amely bűnösnek mondta ki a színésznőt: háromévi börtönbüntetésre (főbüntetés), politikai jogainak tízévi felfüggesztésére és fellelhető vagyonának elkobzására (mellékbüntetés) ítélték. A végrehajtás során lefoglalták és kiürítették Serleg utca 8. szám alatt álló, gellérthegyi villáját, amely ugyan a bombázások során súlyosan megsérült, de az egykor hatszobahallos épület lakható helyiségeiben addigra már elhelyeztek két kibombázott családot.¹⁸

Haltenberger Gyuláné gyanúsított elleni tanúvallomások (Békeffy István író, Deák Zoltán hírlapíró, Fényes Szabolcs zeneszerző-színigazgató, Pless Ferenc filmvállalat-tulajdonos, Somogyi Erzsébet színésznő).

¹⁵ LIPS Adrián et al.: I. m. 19.

¹⁶ Szeleczy-hangversenyt rendeztek a néppügyészségen a fasiszta vádlott előtt. *Szabadság*, 1947. szeptember 13.

¹⁷ A Teleki téri feketepiacról bővebben: BRUCKNER Éva: *A Zsibárus boszorkány – az Ecseri piac krónikája a Teleki tértől a Nagykőrösi útig*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2007.

¹⁸ HALÁSZ Péter: „...de az biztos, hogy győzni fognak a németek!”. *Színház*, 1945/1. 23.

Védője, dr. Bollinger József – aki egyébként később a „Kun Páter” néven elhíresült Kun András kirendelt védője is volt¹⁹ – beadványában azzal indokolta Szeleczy felelősségre vonásának szükségtelenségét, hogy ugyanezen vádpontok alapján bármely színművész elítélhető volna, aki nem függesztette fel működését a második világháború alatt – ilyen jellegű szereplésüket azonban nem a népbíróságok, hanem az igazolóbizottságok feladata volna megítélni.²⁰

Az igazolóbizottsági eljárások

„Minden színész felett erkölcsi felügyeletet kell gyakorolnunk és akire a legkisebb árnyékfolt esik, annak el kell tűnnie a színésztársadalomból.”²¹
– A színházi világ igazolása

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletben írta elő a köztisztviselők háború alatti magatartásának kivizsgálását, mielőtt azok az ország erkölcsi és anyagi újjáépítésében való munkájukat megkezdhették.²² Az első rendelet gyors egymásutánban követték a kiegészítő rendelkezések, amelyek egyre szélesebb és szélesebb körben írták elő a háttérvizsgálatokat, megteremtve például a kulturális élet megindításának lehetőségét is. Az 1945. május 4-i 1146/1945. ME²³ számú rendelet kötelezte igazolásra a szabad pályán működő értelmiségieket, többek között a színművészeket, vagyis a színházak társulatainak is át kellett esniük az igazoláson. Továbbra is az első rendelet számított irányadónak, ugyanakkor ez a kiegészítés lehetőséget nyújtott az igazolásért folyamodók szélesebb skálán történő szankcionálására.

¹⁹ CSONKA Laura: Kun András a népbíróság előtt. *Archívnet*, 2005/5. Forrás: https://www.archivnet.hu/politika/kun_andras_a_nepbirosag_elott.html (letöltve: 2023. 01. 24.)

²⁰ LIPS Adrián et al.: I. m. 19–20.

²¹ KULCSÁR László: Abonyi Géza, a Színészszakszervezet elnöke. *Színház*, 1945/1. 10.

²² VÖRÖS Károly et al. (szerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 258.; *Magyar Közlöny*, 1945. január 4. 3–4.

²³ *Magyar Közlöny*, 1945. május 4.

Az igazolás mellett mód nyílt az igazolás alá vont megfeddésére, foglalkozásának gyakorlásától általában vagy a határozatban konkrétan megjelölt helyen, legfeljebb öt évre történő eltiltására, illetve az igazolás megtagadására.²⁴

A közalkalmazottak helyzetétől eltérően a színészek és színésznők meghatározott időre szóló eltiltásában felfedezhető egy, már a kortársak által is kihasznált kiskapu: „Ott hagytuk abba, hogy a próbáktól nem vagy eltiltva, csak a fellépéstől” – mondta 1945 őszén Várkonyi Zoltán, a Művész Színház igazgatója az éppen szilenciumát töltő Turay Idának, amikor átadta „tanulmányozásra” az 1946 tavaszán (a jogi akadályok elhárítása érdekében alig egy hónappal a színésznő eltiltásának lejártá után) bemutatni kívánt Shakespeare-dráma, *A makrancos hölgy* szövegkönyvét.²⁵

„Minél nagyobb a tehetsége, annál nagyobb volt a bűne.”²⁶

– A Nemzeti Színház igazolása (a csoport statisztikái, az igazoltak)

A rendelkezésre álló anyagok alapján képet kaphatunk a Nemzeti Színház tagjainak eljárásait lefolytató bizottságról, bizottságokról is. A Bakó Márta ügyét vizsgáló bizottságban látszólag Abonyi Géza²⁷ elnökölt mint a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének²⁸ (MSzSzSz) elnöke; helyet foglalt még benne a színész Básti Lajos, Dávid Mihály, a későbbi színháztörténész

²⁴ Uo.

²⁵ PÁRKÁNY László: *Turay Ida egyes szám első személyben*. Széchenyi Nyomda, Budapest, 1989. 140–142., 146.

²⁶ STAUD Géza: Színészek felelőssége. *Színház*, 1945/2. 4.

²⁷ Abonyi Géza (1894–1949) színész, színészpedagógus. 1918-ban szerződött a Nemzeti Színház, amelynek haláláig tagja maradt. 1941 és 1949 között az Akadémián oktatott, 1945 és 1948 között a Magyar Színészek Szabad Szakszervezete elnökeként is működött, közéleti tevékenységet fejtett ki. *MSZL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz01/13.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

²⁸ Magyar Színészek Szabad Szakszervezete: 1945. május 6-án alakult, a színházi dolgozók érdekképviselőjét ellátó szervezet, amelynek ezenkívül feladata lett a háború utáni felelősségre vonás (az igazolóeljárások) lefolytatása. Fennállása alatt két elnöke volt, előbb Abonyi Géza, majd Rátkai Márton színművészek, a főtítkári feladatokat Staud Géza és Jákó Pál látták el. A szervezet 1950-ben beolvadt a Magyar Művészek Szakszervezetébe. *MSZL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz15/63.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

Staud Géza és „egy Schiller nevű öreg színpadmunkás”.²⁹ Ezzel szemben a Turay Ida ügyét vizsgáló bizottságban – ahogyan később nevezte, „bizottságmicsodában”³⁰ – a színésznő számára ismeretlen személyek ültek, visszaemlékezése szerint csak közvetlen kollégáit, Major Tamást és Olty Magdát ismerte fel közülük.³¹ Kivételes helyzet, hogy Bakó Márta és Turay Ida igazolóbizottsági eljárásának nemcsak a hivatalos dokumentációja áll rendelkezésre, a tárgyalás jegyzőkönyvével és a véghatározattal, de a színésznők visszaemlékezéseikben is külön fejezetet szenteltek a vizsgálatnak. A két dokumentumtípus összevetésével rekonstruálhatók az eljárások: a beidézés módja és menete, a bizottság összetétele, magatartása, a vádak, a vád kérdései, a

²⁹ A „Schiller nevű öreg színpadmunkás” valószínűleg Schiller József színpadmester. A színpadmesteri cím elvitatása Schillertől eredhet a korszak szóhasználatából, de lehet szándékos „nyelvbotlás” is, kifejezve a Bakó által feltételezett alá-fölé rendeltségi viszonyt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXVI-J-8 16. kisdoboz, iktatószám nélkül (1948/49-es évadra vonatkozó létszámkimutatás és bérstatisztika) és BAKÓ Márta: *Roszkor születünk*. Textura Kiadó, Budapest, 1991. 123. 1945 májusában az igazolóbizottságok már nyolc tagból álltak. Közülük öt főt a demokratikus pártok delegáltak – a Nemzeti Színház társulatát vizsgáló testület esetében nem derül ki, hogy kik és melyik párt képviselőjeként döntöttek igazolásokról és nem igazolásokról, hiszen a véghatározatokon semmi, az esetlegesen hozzájuk csatolt jegyzőkönyvekben annyi áll: „Jelen vannak: az elnök, az igazolóbizottság tagjai határozatképes számban és jegyzőkönyvvezető.” Bár visszaemlékezőink Abonyi Gézát nevezik meg elnöként – ebből következtethetünk a bizottságban betöltött vezető szerepére –, a fenti dokumentumok szerint Staud Géza elnökölt. A nemzeti színházi bizottság egy tagját az Országos Szakszervezeti Tanács a színházirányításban illetékes szakszervezetből jelölte ki, esetünkben ez nem más, mint a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének elnöke, a bizottság elnökeként fellépő Abonyi Géza. Egy tagot rendszerint az igazolandó intézmény jelölt ki a saját dolgozói közül – sem az első, sem az azt kiegészítő rendeletek nem határozták meg, hogy az intézményi tag személye állandó-e, vagy változó, azonban abból kifolyólag, hogy a szövegezők kitértek az igazoló(k) és az igazolandó(k) összeférhetlenségének esetén választható, egyben választandó póttag(ok)ra – feltételezhető, hogy a helyi delegált személye dinamikusan változott. Ez lehetett a többek által emlegetett Básti Lajos vagy Major Tamás, csakúgy, mint Olty Magda. Lehetett ez a szintén megjelenő Dávid Ferenc is, azonban a bizottsághoz tartozott még egy jogi képesítéssel rendelkező személy is – Dávid pedig színiakadémiai tanulmányai előtt jogot végzett, így elképzelhető, hogy külső személy helyett belülről választották a jogvégzett tagot.

³⁰ PARKÁNY László: I. m. 132.

³¹ Uo. 131.

védőbeszéd, a bizonyítékkezelés, a döntés meghozatalának és közlésének módja.

A 74 fős vizsgálati csoportból tíz személy igazolási eljárásáról semmilyen dokumentum nem maradt fenn a Budapest Főváros Levéltára által őrzött gyűjteményben. Egy részük elveszhetett az azóta eltelt évtizedek során, ám voltak, akikről ilyenek nem is keletkeztek: Ligeti Juliska 1945. június 20-án elhunyt, voltak, akik külföldre távoztak, s voltak, akik a háború után nem kívántak tovább működni a színház világában, ebben az esetben felesleges lett volna az igazolóbizottsági eljárásnak alávetniük magukat, mint a nyugdíjba vonuló Tasnády Ilona. Nem rendelkezünk adatokkal Darvas Margit, Fábián Eszter, Gárdos Kornélia, Gáti Vilma, Győri Ilona, Ligeti Juliska, Rákosi Mária, Szabados Piroska, Szeleczy Zita és Tóth Éva igazolóbizottsági eljárásának megkezdéséről, lefolytatásáról és eredményéről, holott ők 1944-ig a Nemzeti Színház tagjai voltak.³²

A 64 igazolás alá vont személy közül négy színésznő kivételével mindenkit igazoltak: Ághy Erzsébet, Lánczy Margit, Szathmáry Margit és Turay Ida nem mentek át a rostán. Ezenfelül, noha az eljárás végkimenetele pozitív lett, a meghallgatások során problémák merültek fel hat nő – Bakó Márta, Gyarmati Anikó, Majláth Mária, Mihályi Vilma, Szörényi Éva és Vay Ilus³³ – esetében. Közülük Bakó Márta, Majláth Mária, Mihályi Vilma és Vay Ilus a következő évadot mégsem a színház kötelékében kezdték. A továbbiakban azon személyek eljárását vizsgálom, akik esetében a véghatározat mellé jegyzőkönyvet is csatoltak: vagyis azoknak a színésznőknek az ügyeit, akikkel kapcsolatban a bizottságnak kérdései, kétségei merültek fel.

³² KERÉNYI Ferenc: I. m. 320–337.; Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVII. 1670 Budapesti 365/a. sz. igazolóbizottság iratai.

³³ A „Vay Ilus” felvett művésznév, Horváth Ilona néven látta meg a napvilágot. MSZL. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz28/187.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

Amikor a bizonyítékok eloszlatták a bizottság kétségeit

A vizsgálat során tett vallomásokot ugyan folyószöveggé rögzítették, de az egyes szakaszok között olyan hirtelen, éles tartalmi és stilisztikai váltások figyelhetők meg, ami arra enged következtetni, hogy ezek nem monológokként hangzottak el, inkább kérdések gyors egymásutánjára adott válaszokként. A bizottság a háború előtti és alatti politikai magatartásukról faggatta a színésznőket, tevékenységük helyét, módját és mértékét firtatva. Tisztázniuk kellett karrierjük szürke-fekete foltjait: a (szélső) jobboldalhoz köthető politikai-művészeti eseményeken való szereplést, a Nemzeti jobboldali igazgatásának éveiben megkezdett vagy fellendült pályájukat. Terítékre került háború utáni viselkedésük, életvitelük is: amennyiben a bizottságnak tudomása volt arról, hogy úgynevezett „zsidólakásban”³⁴ éltek, számot kellett adniuk a megszerzés és a beköltözés körülményeiről. A bizottság nemcsak a színésznők szakmai, de a személyes életét is vizsgálta: sorra vették közelebbi-távolabbi rokonaikat, barátait, ismerőseiket, azok politikai hovatartozását, háború előtt és alatt tanúsított magatartását, aktuális helyzetét. Egy „kifejezetten jobboldali beállítottságú” férj a feleség számára nemcsak politikai és társadalmi, de szakmai kellemetlenségeket is okozhatott:³⁵ Majláth Máriával kapcsolatban, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, a bizottságnak azért merültek fel kétségei, mert férje, Balázs Samu³⁶ meg nem nevezett források szerint – elköte-

³⁴ Az 1944. április 13-i bombázás következtében fellépő lakhatási válságra válaszul született 1610/1944. ME kormányrendelet lehetővé tette a Belügyminisztérium számára a harmadik zsidótörvény alapján zsidónak minősülő lakosság által lakott lakások kárpótlás nélküli elkobzását, ha annak lakói 1942 szeptembere után költöztek lakhelyükre. A kilakoltatottak kezdetben kényszerű társbérletbe, később csillagos házakba telepítés formájában kényszerlakhelyre kerültek, a felszabaduló lakások pedig részben központi elosztással, részben egyéni kiigényléssel új, nem zsidó lakosok tulajdonába és használatába kerültek.

³⁵ BFL XVII. 1670. 4071. Majláth Mária igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

³⁶ Balázs Samu (1906–1981) erdélyi származású színész. 1936-ban lett a budapesti Nemzeti Színház színésze, a társulatnak nyugdíjazásáig tagja maradt. *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz02/81.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

lezett jobboldali volt – és ennek súlyát, „terhét” még az sem könnyítette, hogy a színésznő nővére, Majláth Jolán³⁷ parasztpárti politikus, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének ügyvezető elnöke, majd titkársági tagja, később a Kultúrkapcsolatok Intézetének igazgatója, nem mellesleg pedig Erdei Ferenc belügyminiszter felesége volt.³⁸

A hat érintett eljárása végül kivétel nélkül feddés vagy eltiltás nélkül zárult. A MSzSzSz által kiállított igazolás birtokában a színésznők visszakerültek a színházi élet vérkeringésébe: aktív résztvevői lettek a propagandaeseményeknek, szavalataikkal, színjátékokkal színesítették például a Magyar Kommunista Párt kisebb, helyi pártszervezetei és a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség gyűléseit, részt vettek az újjáépítés eredményeinek népszerűsítésében, új és újjáalakuló színházakhoz nyertek felvételt.³⁹

Szörényi Éva az egyetlen, akinek esetében biztosan tudjuk, hogy eljárását nem a bizottság tagjainak mint előadóknak háttérvizsgálatai bonyolították. Ügyét a jegyzőkönyv szerint „megpeticionálták” – azaz egy, a jegyzőkönyvben meg nem nevezett tanú jelezte a bizottság számára, tudomása van Szörényi háború alatti jobboldali tevékenységéről, amelynek egészen konkrét momentumait is megjelölte. Az ismeretlen szerint a színésznő a Turul Szépművészeti Céh és a MOVE tagja volt, ebben a minőség-

³⁷ SIPOS Levente (szerk.): *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948*. Alfadat-Press Nyomdaipari Kft., Tatabánya, 2014. 106.

³⁸ BFL XVII. 1670. 600. Gyarmati Anikó igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve. BFL XVII. 1670. 4071. Majláth Mária igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve. BFL XVII. 1670. 992. Mihályi Vilcsi igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

³⁹ Talpra, magyar, hí a haza! *Szabadság*, 1945. február 11.; Petőfi szellemében. *Szabadság*, 1945. február 14.; Áadták a forgalomnak a MFTR egyetlen személyhajóját. A „Rákosi Mátyás” első útja a szegedi Tiszán. *Szabadság*, 1945. szeptember 18.; A magyar–jugoszláv baráti közeledés jelentős eseménye volt Balázs Béla „Boszorkánytánc”-ának szegedi bemutatója. *Fényszóró*, 1946/5. 15.; Ifj. KÓVÁRY György: A „Boszorkánytánc” ünnepélyes bemutatója Szegeden. *Színház*, 1946/8. 23.

ben pedig 1944. május 13-án fellépett a Zeneművészeti Főiskola nőtaestjén.⁴⁰

Szörényi Éva közéleti szerepléseinek feltérképezésében segítséget nyújt a sajtó. Az 1944. március 19-i német bevonulás előtt nem találkozhatunk nevével a jobboldalhoz köthető események kapcsán, nevét színházi beszámolók és kritikák említették csak. Az emlegetett nőtaest valószínűleg az 1944. május 12-én (a dátumtévesztés oka az lehet, hogy a műsort a későbbiekben többször visszajátszotta a rádió) a Magyar Művészetek Házában tartott német–magyar kívánsághangverseny volt, amelyen Szörényi többek között Turay Ida társaságában lépett fel.⁴¹ A színésznő nevével ezenkívül találkozhatunk a „nagy vidám erdélyi ünnepség”-ként leírt, az „Erdélyért”-akció javára rendezett műsoros est,⁴² illetve az Operában tartott magyar–német bajtársi est fellépői között,⁴³ mindazonáltal 1944 második felére megfogyatkoznak a róla szóló híradások.

Ahogy a színésznő politikai beállítottságát, úgy párttagságát tekintve sem kerültek elő meggyőző adatok. Fontos megjegyezni, hogy a háború utolsó hónapjaiban a „nyilas” inkább politikai címkét, semmint valódi tagságot jelentett, hiszen szinte bárki hozzájuthatott nyilaskeresztes karszalaghoz felvételi eljárás és hivatalos dokumentáció nélkül.⁴⁴ A szovjet bevonulás nyomán felálló igazságszolgáltatási rendszer szemében a nyilas nők a kevésbé fontos „másodhegedűs” szerepét töltötték be, így a hatóságok nem fektettek nagy energiát kiadatásuk elérésébe, hazahozataluk megszervezésébe, népbíróság elé állításukba.⁴⁵

⁴⁰ BFL XVII. 1670. 2356. Szörényi Éva igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁴¹ Színház-Zene. *Pesti Hírlap*, 1944. május 11.

⁴² Rövid hírek. *Pesti Hírlap*, 1940. október 23.

⁴³ Színház-Zene. *Pesti Hírlap*, 1944. május 5.

⁴⁴ ZONNEKE Matthée–PETÓ Andrea: A „kameraadskes” és a „testvérnők”. Nők a holland és a magyar nemzetiszocialista mozgalomban. In: BAKÓ Boglárka–TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők – kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 285., 289.

⁴⁵ Uo. 293. A nők szélsőjobboldali mozgalmakban való részvételéről (különös tekintettel a magyarországi nyilas pártra) bővebben PETÓ Andrea közölt elemzést *Láthatatlan elkövetők* című munkájában (Jaffa Kiadó, Budapest, 2019).

Tanúk beidézéséről és meghallgatásáról nem szól a jegyzőkönyv, a színésznő pedig mindent tagadott: 1945. május 29-én igazolást biztosító véghatározattal zárták le az ügyet.⁴⁶ Az igazolóbizottság következetlenségét és befolyásolhatóságát jelzi, hogy míg Szörényi kolléganői esetében bizonyítékok és tanúk garmadájának felvonultatása szükségeltett a bizottság meggyőzéséhez és az igazolás megszerzéséhez, addig a színésznő esetében elfogadták az ő mint igazolás alá vont személy szóbeli vallomását. A színésznő később nemcsak beolvadt az 1945 után kialakuló „demokratikus” színházi közegbe, de kiemelkedő szerepet vállalt annak építésében. Szörényi Éva volt a címszereplője az „első demokratikus”,⁴⁷ avagy „felszabadult magyar filmként”⁴⁸ beharangozott Bródy-darabnak, *A tanítónőnek*.⁴⁹ Rendszeresen részt vett pártprogramokon és egyéb, a kommunista párt által támogatott – többek között Rákosi Mátyás és Gerő Ernő részvételével zajlott – gyűléseken, ünnepélyeken.⁵⁰ „Rákosi Mátyás mindig nagy élvezettel hallgatja a vele egyformán érző és gondolkozó színészek előadását. A vers, vagy ének befejezése után mindig ő kezdi a tapsot. Viszont Rákosi megnyilatkozásainak sincsenek lelkeőbb hallgatói, mint Gobbi, Major és a többiek” – számolt be egy ilyen rendezvényről a *Fényszóró* című színházi lap.⁵¹

Amikor a folyamodót nem igazolják, de nem is tiltják el – feddés, felfüggesztés

Szathmáry Margitot felfüggesztették. Igazoló eljárását maga Abonyi Géza, az MSzSzSz elnöke petícionálta, bejelentését a bizottság az irattárban elfekvőben lévő, de a jegyzőkönyvben nem

⁴⁶ BFL XVII. 1670. 2356. Szörényi Éva igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁴⁷ *Fényszóró*, 1945/17. 1.

⁴⁸ DARVAS Szilárd: A felszabadult magyar film. *Fényszóró*, 1946/1. 18.

⁴⁹ *Fényszóró*, 1945/17. 1.

⁵⁰ Többedmagával. Az ilyen fellépések leggyakoribb szereplői rajta kívül Major Tamás, Gobbi Hilda és Várkonyi Zoltán voltak; míg a politikusok beszédet, előadást tartottak, addig ők szavallataikkal, kisebb produkcióikkal színesítették a műsort. SZEBENYI Sándor: Rákosi Mátyás és a színészek. *Fényszóró*, 1945/5. 4.

⁵¹ Uo.

részletezett anyagok alapján megalapozottnak találta. A szóbeli és (valószínűleg) írásbeli anyagok szerint Szathmáryt jobboldali érzelműnek találták, aki nyíltan hangoztatta német- és nyilasbarát véleményét, s önként (bár saját bevallása szerint nyomás alatt cselekedve) jelentkezett az ügynevezett kiürítési vonatra.⁵² Úgyén nem segített szakmai passzivitása (semmilyen, pártokhoz kötődő nyilvános szereplést nem vállalt fel), zárkózott természete („Barátai nem voltak, mert nem szereti a kollégákat” – jegyezték fel róla). A jegyzőkönyv 1945. április 15-i dátuma és a véghatározat kiállításának 1945. május 8-i dátuma között eltelt nagyjából három hétben lefolytatott vizsgálat eredményeképpen a színésznőt azonnali hatállyal öt évre felfüggesztették, amelynek kezdete antedatálva 1945. március 15. lett. A bizottság – erre eddigi kutatásaim során más példát nem találtam – hangsúlyozta, hogy a kiszabott büntetést kifejezetten „kiérdemeltnek” tartja, s arányosnak az elkövetett vétségek súlyával.⁵³

A Vajay Erzsébet részére kiállított véghatározaton szereplő, írógéppel szinte olvashatatlanná satírozott „megfeddi”, majd „vezető állásra alkalmatlannak mondja ki, a működéstől ... évre eltiltja”, utána az „azonnali hatállyal felfüggeszti” tételek azt mutatják, hogy bizonyos esetekben mennyire esetlegesen működött és határozott az igazolóbizottság intézménye. Nem derül ki, hogy a bizottság tagjai változtatták-e meg a döntésüket többször, gyors egymásutánban ugyanazon az ülésen (előfordulhat, hogy a gépirónó automatikusan gépelni kezdte az összes elhangzó ötletet), vagy ez egy hamvába holt (és további példa nélküli) kísérlet lett volna egy gépelt, de tintával kitölthető „formanyomtatvány” megalkotására. Vajay ügye a dokumentáció szerint semmi kiemelkedőt nem tartalmaz, az ellene felhozott egyetlen

⁵² A magyar–német kooperációval megszervezett szerelvény anyagi és szellemi javakat, valamint embereket juttatott volna ki az országból 1944 őszén azzal a céllal, hogy azok ne kerüljenek a benyomuló szovjet hadsereg kezére. A szerelvények elindítását a német vezetéssel együttműködő magyar hivatalok és hivatalnokok felügyelték és a kitelepítendő gazdasági és kulturális intézmények megbízottjai végezték. DUNAI Andrea: *Javak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 11.

⁵³ BFL XVII. 1670. 5026. Szathmáry Margit igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

„vádpontról” az a visszatérő motívumnak mondható kérdés, hogy hogyan kezdte, kezdhette pályáját a jobboldali igazgatás alatt. Elmondása szerint egyébként Kovách Aladár azután szerződtette, hogy látta Szegeden szerepelni. Ügyében sem mellette, sem ellene szóló tanúkat nem idéztek be, önmaga védte magát, perdöntő érve pedig az volt, hogy ő – az 1945 előtti időszakból az 1945 utániba ügyesen átmentő, de 1946–1947 fordulójára hatalmát veszített – „Mikes rendőrfogalmazó (később megyei rendőrfőkapitány) menyasszonya”, akinek tanácsára 1944-től nem vállalt propagandához köthető szerepet, fellépést. Ennek ellenére megfeddték.⁵⁴

Amikor a folyamodót nem igazolják

„A működéstől azonnali hatállyal való felfüggesztés és végleges eltiltás” lett Ághy Erzsi színésznő sorsa. Igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve⁵⁵ alapján Ághy a „semlegességet” választotta: saját bevallása szerint nem volt jobboldali (nem is lehetett, hiszen politikával soha nem foglalkozott), a németek magyarországi bevonulása semmilyen reakciót nem váltott ki belőle („nem bántotta, nem érdekelte”), a színház tagjaival korlátozottan érintkezett. A neki szegezett kérdésre még az 1944-es társulat leginkább jobboldali beállítottságúnak tartott tagjairól sem tudta megállapítani politikai hovatartozásukat, hiszen megfogalmazása szerint „csak játszani jártak össze”. Mint magánembereket nem ismerte őket, de a szakmai szempontú értékeléstől nem riadt vissza. Tartózkodása, semlegessége visszatetszést keltett a bizottság tagjai között, akik – a dokumentum tanúsága szerint – úgy vélték, hogy a Nemzeti Színház volt jobboldali szárnyával szimpatizál, s az információk szándékolt visszatartásával őket védi. Ellene szól, hogy beismerte, hogy a második világháború idején a nyilasbarát *Magyarság* című lap rendszeres olvasója

⁵⁴ BFL XVII. 1670. 1530. Vajay Erzsébet igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁵⁵ BFL XVII. 1670. Ághy Erzsi igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

volt. „Egyéb adatok” alapján bizonyítottanak tekintették, hogy a színésznő a kiürítési vonatra is jelentkezett.⁵⁶

Valamivel bonyolultabb volt Turay Ida esete. Turay az elsők között volt, akik számára 1945 márciusában „igazolt” státuszt biztosító véghatározatot állítottak ki.⁵⁷ Azonban két nappal később, 1945. március 16-án terjedelmes jegyzőkönyvet csatoltak a dokumentumhoz – feltételezhetően időközben petíciót nyújtottak be a színésznő igazolása ellen. A beadvány valószínűleg felhozta Turay háború alatti színpadi szerepléseit, miszerint a németek bevonulása után a színésznő nemcsak régi szerződéseinek tett eleget, de új szerepeket is vállalt a Vigaszínházban. Turay ezt tagadta, sőt védelmére felhozta, hogy felesleges nőgyógyászati műtétet végeztetett magán, csak hogy ne kelljen színpadra állnia. Orvosa, dr. Tóth Gida nem tudta egyértelműen bizonyítani, hogy a beavatkozás (méhkaparás) valóban csak „ürügyként” szolgált. Színpadon kívüli fellépései, megjelenései is előkerültek, például a Magyar Művészek Házának megnyitóján tett látogatása. Turay ezt nem tagadta, de hozzátette, hogy meghívó nélkül, önszántából érkezett. Bár a színésznő ezt enyhítő körülményként említette, a bizottság súlyosbító körülménynek tekintette ottani találkozását Imrédy Bélával, amelyet arra használt fel, hogy védelmet szerezzen zsidó származású férje számára. A tanúként is beidézték Békeffi István íróval hat-hét éve külön éltek, ám a német megszállás után újra összeköltöztek, abban bizva, hogy a színésznő személye védelmet nyújthat házastársa számára.⁵⁸

Nem tartotta fontos körülménynek, hogy szemtanúk többször látták a Negresco kávéházban⁵⁹ – a Major Tamás szavaival élve „nyilas sajtóbriganti”⁶⁰ – Dövényi Nagy Lajossal,⁶¹ hiszen saját

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ BFL XVII. 1670. 5306. Turay Ida igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ A Negresco kávéház 1931-ben nyitott meg a Vigadó tér 1. szám alatti négyemeletes, neoreneszánsz Thonet-udvarban. RUBOVSKY András–SZIGETI Andor–WALKÓ Miklós: *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*. Szaktudás Kiadóház, Budapest, 2009. 126.

⁶⁰ PÁRKÁNY László: I. m. 132.

⁶¹ Dövényi Nagy Lajos (1906–1964) író, újságíró, rádióbemondó. A szélsőjobboldalhoz köthető lapok (*Új Magyarország, Esti Újság*) munkatársa, segédszer-

bevallása szerint azt sem tudja, ki is Dövényi Nagy, a kávéházban pedig, még ha látták is őket egy asztalnál, az minden bizonnyal véletlen volt, mert annyi ember ült oda hozzá, hogy őket sem megkülönböztetni, sem felsorolni nem tudta. Nem tartotta elítélendőnek az 1945-ben emigrált Vaszary János–Muráti Lili színészházaspárral fenntartott, kezdetben különösen szoros barátságát sem. Visszaemlékezésében e kapcsolatot kiterjesztette férjére is, s ebben az interpretációban a barátság alapját a két férj jó viszonya határozta meg, nem a két feleség kölcsönös szimpátiája, amelyet csak „járulékos veszteségként” ábrázol, mintha ő maga csak passzív megélője lett volna a relációnak, hiszen ahogy Turay mondja: „Vaszary és Békeffi barátok voltak, nem volt okom haragudni Muráti Lilire.”⁶² Bár a másik házaspárral való nyilvános megjelenésekkel a közvéleményben azt az érzést keltette, hogy maga is jobboldali beállítottságú, olyannyira, hogy a sülvefőve együtt mutatkozó asszonyokat „Turcsiként” és „Murcsiként” kezdték emlegetni,⁶³ a védőbeszéd szerint Murátiék minél inkább kinyilvánították „fajgyűlölő” beállítottságukat, Turay annál inkább távol tartotta magát tőlük, mígnem kapcsolatuk kollegiális viszonyra szelidült. A visszaemlékezésében így ír az időszakról:

Muráti Lilivel a harmincas években igen jó barátságban voltam. Ezt 1945-ben többen is a szememre vetették, de hát én a vádaskodásokkal nem tudtam mit kezdeni, mert amikor mi Turcsi és Murcsi voltunk a pesti ember kedves keresztségében, a politika nagy ívben kikerült bennünket. Amikor pedig a dolgok sűrűsödtek, én Pistuka rejtegetésével voltam elfoglalva. Különben sem tartozom azok közé, akik szép és felhőtlen ifjúságukat is képesek megtagadni ostoba politikai okok miatt.⁶⁴

kesztője, történeti tárgyú karcolatokra specializálódva, 1938-tól rádióbemondóként is működött. Több uszító, antiszemita művet jelentetett meg (szindarabot, regényt) – a felelősségre vonás elől vidékre menekült, bujkált, elfogása után a népbíróság háború alatt tanúsított magatartásáért kötél általi halálra ítélte, de köztársasági elnöki kegyelemben részesült, büntetését életfogytiglani börtönre módosították. 1956-ban kiszabadult, 1957-ben önként jelentkezett a bíróságon, 1960-ban ismét szabadlábra helyezték. *MÉL*.

<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁶² PÁRKÁNY László: I. m. 132.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo. 89.

Bár a Turay által hozott, a színésznő ártatlanságát – legalább is jobboldali „kötődéseinek” mögöttes tartalmát – bizonyítani hivatott tanúk mindegyikét meghallgatták, háttértörténeteikkel, kiegészítéseikkel egyikük sem tudta minden kétséget kizáróan igazolni a színésznőt. Az ítélet a működéstől azonnali hatállyal való felfüggesztésről szolt: „Turay Ida színművésznő [...] a fasiszta német megszállás után és a nyilas hatalomátvételt követően is reakciós magatartást tanúsított, ezért nem igazoljuk, és illetékes szerveknek javasoljuk, nevezettet örökre tiltsák el a színművészet gyakorlásától...”⁶⁵

Férje többoldalas, gépelt fellebbezést nyújtott be a színésznő nevében a Népbírósághoz, amelyben büntetésének eltörlését, teljes erkölcsi és anyagi rehabilitációját kérte. A fellebbezés tárgyalásra 1945. szeptember 15-én került sor. A vádlott és a vádlók, a vádpontok, a mellette és ellene szóló tanúk ugyanazok voltak, mint a fél évvel korábbi igazolóbizottsági vizsgálat során. A sarkalatos pontok a Dövényi Nagy Lajossal való ismeretség – az MSzSzSz időközben olyan fényképekhez jutott, amelyek Turayt és Dövényi Nagyt ábrázolták ismeretlen helyen és ismeretlen időben, de egy asztalnál –, a vélt vagy valós kényszerműtét – az MSzSzSz külső orvosi szakvéleményeket kért a műtét szükségességének igazolásáról –, a Muráti Lilivel való szoros barátság (Vaszary János ekkor már csak mint mellékszereplő, mint az Andrassy úti Színház igazgatója jelent meg). Turay politikai tudatlanságát és állítólag tapsot érdemlő védőbeszédét beleszámítva – „hogyan lehet valakit eltiltani attól, hogy színész legyen? A színészet tulajdonság. Olyan, mint a szép vagy a csúnya. Vele születik az emberrel. Azt nem lehet elvenni tőle...”⁶⁶ – a népbíróság mérsékelte az igazolóbizottság ítéletét: 1945. március 15-i kezdettel egy évre eltiltották a színpadtól a színésznőt, azzal az indoklással, hogy részt vett a Magyar Művészek Házának (a ké-

⁶⁵ Uo. 134.

⁶⁶ Uo. 138.

sőbbi Fészek Klub)⁶⁷ 1944. július 5-i megnyitóján,⁶⁸ noha tudta, hogy a származásuk és politikai nézeteik miatt eltiltott színészek és színésznők névsorát fogják kihirdetni.⁶⁹ Turay Ida ügye kapcsán is megfigyelhető az az általános tendencia, miszerint más megítélés alá estek azok a nők, akik önszántukból és szabad akaratukból cselekedtek, léptek be a pártba és végeztek számára többé-kevésbé hasznos, nyilvános vagy nem nyilvános munkát, és azok, akik bevallották – vagy legalábbis védelmükben használták –, hogy férjük hatására, sőt nyomására, vagy éppen politikai tudatlanságból cselekedtek.⁷⁰

Lánczy Margit véghatározata azonnali hatályú és végleges eltiltást jelölt meg, az eljárás jegyzőkönyve azonban teljes egészében hiányzik. A színésznő nevét a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetéhez kapcsolódó, az igazolóbizottsági eljárások eredményeiről beszámoló, az eltiltottakat és a szankcionáltakat listázó sajtóközlemények sem említik. Mindemellett 1945 és 1949 között találkozhatunk a névvel a katolikus egyház intézményei által szervezett független előadóesteken (1947),⁷¹ a Rottenbiller utcában megnyitott Kis Színház társulatának tagjai között (1947–1948),⁷² így feltételezhető, hogy engedélyezték számára a további játékot. Lánczyt – bár ez a vizsgálat időintervallumán

⁶⁷ Magyar Művészek Háza: a közbeszédben Fészek Klub (a „Festők, Építészek, Szobrászok, Énekesek és Komédiások Klubjából” rövidítve). 1901-ben nyitotta meg kapuit a budapesti Kertész utca 36. szám alatt, a művészeti ágak és a művészek közötti kapcsolattartás, közösségformálás céljából. 1944-ben, a nyilas hatalomátvétel után vette fel a Magyar Művészek Háza nevet, 1950 és 1958 között Művészeti Szövetségek Háza, 1959-től hivatalosan is Fészek Klub néven működött. Ekkor már a Művészeti Szakszervezetek Szövetségének tulajdonában és működtetésében állt. Korábbi funkcióját részben megtartotta, részben új feladatokat látott el: a művészeti szféra érdekvédelmi szervezeteinek találkozóhelyeként, sajtótájékoztatók helyszíneként és bálakat, banketteket tartó rendezvényközpontként működött. Anyagi nehézségeinek 1991-es alapítványi fenntartásba kerülése vetett véget. *MSzL*.

<https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz07/220.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁶⁸ A rádió közvetíti a Magyar Művészek Házának ünnepélyes megnyitásáról készített felvételt. *Magyarország*, 1944. július 5.

⁶⁹ PÁRKÁNY László: I. m. 136–138.

⁷⁰ ZONNEKE Matthée–PETŐ Andrea: I. m. 293.

⁷¹ *A szentmise titkai* című dráma bemutatójának hirdetése. *Új Ember*, 1947/9. 7.; A hetedik Boldogasszony-este. *Új Ember*, 1948/16. 8.

⁷² POSSONYI László: A Kis Színház két bemutatója. *Új Ember*, 1947/46. 2.

kívül esik, megemlítendő, hogy – 1952-ben katonai bíróság elé állították hűtlenség és kémkedés vádjával. Az ítélet 1953. április 10-én született meg a Budapesti Hadbírószágon, ahol a színésznőt nyolc év börtönbüntetésre, tíz év jogvesztésre és teljes vagyonelekobzásra ítélték.⁷³

Amikor az élet felülírja a bizottság döntését

Bakó Márta nem az igazolóbizottsági eljárás során került először a hatalom látókörébe. Ismeretlen időpontban, de az elbeszélése kronológiai és tartalmi vezérfonalát követve valószínűleg nem sokkal az ostrom után rendőrnnyomozók tartóztatták le a színésznőt, miután átkutatták romokban álló lakását, és az ott talált tárgyak közül bizonyítékként lefoglalták édesapja, a néhai Bakó László⁷⁴ irattárcáját.⁷⁵

Bakó előbb egy meg nem nevezett rendőr-főkapitányság⁷⁶ női cellájában raboskodott (cellatársnői egy büjtatásért bezárt házfelügyelő, egy katonaférje zsarolásának céljából fogva tartott „bájós fiatalasszony” és egy prostituált voltak). Több alkalommal is átesett kihallgatáson, amelyek a szüleire és Kiss Ferencre,⁷⁷ feltételezett jobboldali kapcsolataira kívántak fényt deríteni. Utóbbi a „zsidótlantást” végrehajtó Színművészeti és Filmművészeti Kamara elnöke volt 1938 és 1944 között, s a nyilas hatalomátvételt követően nevezték ki a Nemzeti Színház élére. A verbális és fizikai erőszak széles eszköztárát alkalmazták vele szemben,

⁷³ ÁBTL 2.2.1. I/15.2. Láncty Margit letartóztatásának dokumentációja.

⁷⁴ Bakó László (1872–1928): a Színiakadémia elvégzése után, 1895-ben szerződtette a Nemzeti Színház, amelynek haláláig tagja volt, 1920-tól mint örökös tag szerepelt a társulatban. *MSzL*.
<https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz02/49.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁷⁵ BAKÓ Márta: I. m. 101.

⁷⁶ A fejezet, amelyben Bakó letartóztatásának és fogva tartásának történetét elmeséli, a *Vendégjáték a Vig utcában* címet viseli. Ma a Vig utca 36. szám alatt található a VIII. kerületi rendőrkapitányság.

⁷⁷ A pletykák szerint Bakó Márta Kiss Ferenc szeretője volt, akivel együttműködött a háború alatti eltűnésok „kiosztásánál”. Fogva tartása alatt azzal próbálták rávenni a vallomástételre, hogy Kiss Ferenc, akit időközben szintén elfogtak, már vallott – ez természetesen nem lehetett igaz, hiszen Kiss Ferencet és társait 1945 októberében szállították haza. BAKÓ Márta: I. m. 101–106.

amelynek következtében a várandós színész nő súlyos sérüléseket szenvedett. Innen az Eötvös utcai GPU-parancsnokság⁷⁸ az Andrassy út 60. alatti politikai rendőrségre irányította. A színésznő itt ismerkedett meg az ellene felhozott vádakkal, amikor a nyomozó, akihez ügye került, felolvasta neki az ellene felhozott vádpontokat. A rendszerváltás után megjelent memoárjában így foglalta össze azt:

Lánya vagyok Bakó Lászlónak, a közismerten fasiszta színésznek.

Anyám német származású, fasiszta és erősen katolikus érzelmű.⁷⁹

Én is mindvégig zárdai nevelésben részesültem.

Jobboldali érzelmeim miatt kizártak a Színész Kamarából (?)

Feliratkoztam a Nemzeti Színház nyugatra induló „Kultúr-vonatára”.

Kiss Ferenc barátnőjeként a nyilas rezsim alatt döntöttem szerződöttesek és elbocsátások felől. Összeköttetésben voltam a Gestapóval is!⁸⁰

A visszaemlékezésből nem derül ki, hogy a dokumentum egyes szám első személyben volt-e megszövegezve, amely retorikailag inkább beismerő vallomás, mint vádirat, vagy a visszaemlékezés szó- és nyelvhasználata alkotta. A rendőrnemző, aki Bakó szerint „régii rendőrségi ember volt, sokszor látott

⁷⁸ GPU: a Szovjetunióban 1923 és 1934 között működő, a politikai foglyok javító-nevelő munkájának megszervezéséért és végrehajtásáért felelős intézményhálózat része, amelynek közvetlen fennhatósága előbb a Belügyi Népbiztosság, majd a Népbiztosok Tanácsa volt. A politikai foglyokat tíz-huszonöt évi időtartamra a Szovjetunió peremvidékein, nagy(obb) infrastrukturális vagy ipari beruházások területe mellett kiépített kényszermunkatáborokba internálták. A mozaikszó az orosz Объединённое государственное политическое управление, azaz az Egyesített Állami Politikai Igazgatóság rövidítése, helyesen OGPU. *Magyar katolikus lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/O/OGPU.html> (letöltés: 2023. 04. 13.) Az OGPU (önállóan) a harmincas évek közepén megszűnt, így nem működtethetett parancsnokságot Budapesten 1945-ben. Bakó valószínűleg a szovjet katonai (város)parancsnokságra gondolt.

⁷⁹ Bakó Márta édesanyja Lenz Hedvig. 1893. február 5-én született Budapesten, és még a Színiakadémia elvégzése előtt, 1917-ben színpadra lépett. Diplomaszerezése után a Magyar Színház szerződöttette, azonban férjhez ment (Bakó Lászlóhoz) „és otthagyta szépen induló színészi pályáját”. *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁸⁰ BAKÓ Márta: I. m. 101-104.

ügyeletesként a Nemzetiben”, rövidre zárta az ügyet: a vádlottat kikérdezte, a mellette szóló tanúkat felkutatta és kihallgatta, a megszerzett információk alapján rámutatott a vádpontok ellentmondásosságára, így a nyomozás rendőri felügyelet alá helyezéssel zárult. Az állapotos, sérült színésznőt az utca túloldalán lévő Kamaraszínházban (ma Bábszínház) helyezte el, ahol színész-kollégái túléltek Budapest ostromát, azzal a feltétellel, hogy Bakó minden reggel jelentkezik a rendőrségen.⁸¹ Kollégáinak döntő többsége letartóztatása ellenére nemcsak elfogadta megjelenését, de segítséget is nyújtott neki, ki ételt, ki gyógyszert hozott. A színház ügynevezett baloldali szárnya azonban – különösen a „Nagy Konspirátornak” és az „új közélet apostolnőjének” nevezett, sosem nevesített, de egyértelműen beazonosítható kolléganő, Gobbi Hilda miatt – ellenségességet, megvetést tanúsított iránta és akkori férje, Rajczy Lajos iránt.⁸² Ez konfliktushelyzetet szült a házastársak között, felmerült a különválás, a különélés gondolata, amely akkor és ott a színésznő egészségi állapota miatt nem valósult meg.⁸³

A színésznő 1945. augusztus 24-én állt az igazolóbizottság elé.⁸⁴ „Apámat, anyámat firtatták, családjukat, ahogyan azt mostanában megszoktam”⁸⁵ – foglalta össze memoárjában egy mondatban az igazolóbizottság kérdéseit Bakó. Édesanyja, a „sugárzóan szép” Lenz Hedda német,⁸⁶ édesapja, „a Nemzeti Színház ünnepelt drámai hőse”,⁸⁷ Bakó László nemesi származásúak voltak, utóbbiról a színésznő így írt: „A magyar úri középosztály szellemében nevelt Bakó László hazaszeretete megingathatatlan volt, a kibontakozó nemzetközi eszmeáramlatok, irányzatok nem befolyásolhatták. A nála kevésbé hazafias érzésű embert nemzetárulónak tekintette. Antiszemitizmussal vádolták.”⁸⁸

⁸¹ Uo. 105–111.

⁸² Uo. 117–121.

⁸³ Uo. 148.

⁸⁴ Uo. 123.

⁸⁵ Uo. 123.

⁸⁶ Uo. 11.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo. 14.

Barátaik, rokonaik között volt például Ostenburg Gyula⁸⁹ és Dorogi Farkas Ákos.⁹⁰ A jegyzőkönyvben nem rögzített kérdésekre adott válaszaiból azonban nem olvasható ki, hogy a vizsgálat valóban érintette volna a családi hátterét, az viszont kiderül belőle, hogy a többi igazolásért folyamodóhoz hasonlóan a színésznőt is politikai érzelmeiről és politikai tevékenységéről faggatták. Bakó pártonkívülinek vallotta magát, aki sem a jobb-, sem a baloldalhoz nem tartozik, noha önmagát demokratikus gondolkodásúnak vallotta. Tette ezt annak ellenére, hogy a harmincas évek végére, negyvenes évek elejére eső tanulóévei alatt gyakran vett részt jobboldali rendezvényeken, elmondása szerint a móka, a zene és a tánc kedvéért – „Fiútársainknak egy levente rendezvényen kellett fellépniük, és mi lányok is velük tartottunk, hogy utána táncolhassunk egy kicsit”⁹¹ –, utólag elbagatellizálva a helyzetet.

A nyilas hatalomátvétel után is tevékeny maradt. A szerepátvételek mellett Budapest ostromának idején az éppen a fővárosban tartózkodó Zitás-féle tábori színházhoz⁹² hívták játszani.

⁸⁹ Uo. 16–17. Ostenburg Gyula: teljes nevén Ostenburg-Moravek Gyula (1886–1944), katonatiszt. A Tanácsköztársaság bukása után jutott nagyobb szerephez, Sopron városának csendőrpáncsnoka lett. Őrnagyi rangban annak a híres-hírhedt tiszti különítménynek lett a páncsnoka, amelyik többek között Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, a *Népszava* munkatársait meggyilkolta. A kormányzóválasztáskor az ő csapatai biztosították a nemzetgyűlés rendjét, ő tagadta meg Sopron kiürítését, aktív résztvevője volt a második királypuccsnak, amelynek elfojtása után fogságba került, de amnesztiával szabadult. 1932-ben Prónay Pállal közösen létrehozták a később más jobboldali pártszervezetekbe beolvadt Magyar Fasiszta Pártot. *MÉL*.

<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁹⁰ BAKÓ Márta: I. m. 86. Dorogi-Farkas Ákos (1894–1955) valójában dorogi Farkas Ákos. 1944. május 19-én nevezték ki polgármesterré a német megszállás miatt lemondott Szendy Károly helyére. Háború alatti magatartásáért 1946-ban a népbíróság tízévi kényszermunkára ítélte. *MÉL*.

<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁹¹ BAKÓ Márta: I. m. 62.

⁹² Zitás-féle tábori színház: Zitás Bertalan alezredes polgári foglalkozása szerint színész és drámaíró. A bölcsészkar elvégzése után 1913-ban diplomázott a Színiakadémián, ezután vidéki színházaknál játszott, de az első világháború megakasztotta a karrierjét. A háború után felhagyott a színészettel, Kőszegen és Pécsen dolgozott mint tanár. 1940-ben részt vett a több budapesti színház – a Nemzeti Színház, az Operaház és az Új Színház – társulatának tagjaiból álló Tábori Színház megszervezésében. 1942. november 17-én az ő vezetésével indult

A nyilasok, megragadva a lehetőséget, a harci szellem megtartására-növelésére kívánták felhasználni a társulatot, s katonai kórházakba, valamint az Andrássy út 60. alatti pártközpontba hívták őket játszani. A társulat tagjainak, köztük a Rajczy házaspárnak felajánlották, hogy kiviszik magukkal az országból – hogy a fiatal pár elfogadta vagy visszautasította az ajánlatot, nem derül ki, ugyanis az őket szállítani hivatott busz azelőtt tárlátot kapott, hogy eldönthették volna, felszállnak-e rá.⁹³

Bakó elismerte, hogy a háború alatt nem támogatta a baloldalt sem szavakkal, sem tettekkkel, mert – állítása szerint – nem talált rá munkakörén kívüli módot, a színházi életben viszont kivette a részét: a jobboldali túlkapások ellen mindig szót emelt, a baloldali Major Tamás által rendezett ifjúsági előadásokon az utolsó időkig részt vett. A magánéletét a színházpolitikától és a színháztól külön kezelte, tágabb és szűkebb baráti körét nem azok politikai hovatartozása szerint válogatta.⁹⁴ Kiss Ferenchez, a nyíltan jobboldali, híres-hírhedt színészfigurához való viszonya akadémista kora óta szenvedélyes volt: a felvételi és az oktatás évei alatt „az ország első színésze”⁹⁵ gyakorolta rá a legnagyobb hatást; olyannyira közel állhattak egymáshoz, hogy rendőrségi ügyében felmerült, nem volt-e a színész szeretője, ilyen „minőségben” pedig sorsok irányítója, aki szerződésekről és eltiltásokról dönthetett a Színész Kamarában. A felelősségre vonása után a váci fegyházban raboskodó Kiss Ferenc szerda délutánonkénti rendszeres látogatója lett, a számára többedmagával összeállított tisztasági és étel-miszersomagok szállítója és válóperének egyik tanúja.⁹⁶

A színésznő több kisebb, mozaikszerű, nagy érzelmi töltetű, feszültségteljes emlékképet is felvillantott a tárgyalásról:

a színház a frontra, később megírta a színház felállításának és működésének történetét is. *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz31/57.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

⁹³ BAKÓ Márta: I. m. 95–97.

⁹⁴ BFL XVII. 1670. 90. Bakó Márta igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁹⁵ BAKÓ Márta: I. m. 45.

⁹⁶ Uo. 151–160.

A Schiller nevű öreg szaki anyám gögjiéről, elkülönültségéről zagyvált valamit. (Biztosan bizalmaskodni akart és anyám ki-kérte magának.)

[...]

Mikor egyik kérdésre kérdéssel válaszoltam, hogy miért akarnak egy 8 éves gyereket felelőssé tenni apja dolgaiért, a drámai hős vette át a szót: – Az Írás is azt mondja, az apák bűneit a fiakban kell megbosszulni hetedízigen! Hirtelen így válaszoltam: Az Ószövetségben egy kegyetlen, bosszúálló Isten beszél, az Újszövetségben egy megértő, megbocsátó! Én az Újszövetséget szoktam olvasni!⁹⁷

Az igazolóbizottság, bár tanácskozásuk dokumentációja nem áll rendelkezésre, végül úgy döntött, igazolja a színésznőt. A háború utáni hónapok fáradalmait (az ostromot, a rendőrségi ügyet és az igazolóbizottsági eljárást) a népbíróság által elítélt Fedák Sárinál pihente ki.⁹⁸ Néhány szakmai (szavalatok, felolvasások) és szakmán kívüli (bérkötés, újdonsült férje gombüzletében való kíségetés), politikai (a körzeti kommunista pártszervezetben való instruktorkodás) munkával eltöltött év után 1951-ben kézbesítették számára és idős, beteg édesanyja számára a fővárosból kitelepítő határozatot,⁹⁹ amely új lakcímüket Hajdúdorogon jelölte ki.¹⁰⁰ Emlékképek gyors egymásutánjával számol be párthelyiségbe rohanásról, családfák és rokonságok igazolásáról, pakolásról, búcsúzokodásról. Ekkor megemlít egy baráti párt, akik „a józanok közé tartoztak”, akik „gyorsan végiglapozzák, nyitogatják könyveinket, nehogy nemkívánatos feljegyzés maradjon utánunk, és még tetézzük vele bajainkat”, ami felveti annak a kérdését, hogy „Márti és Gyuszi” milyen kompromittáló bizonyi-

⁹⁷ Uo. 123. A drámai hős színházi szerepköre, az átmenet éveiben betöltött politikai szerepének áthallásossága és az Ószövetség–Újszövetség-párhuzam alapján minden bizonnyal a zsidó származású Básti Lajosról van szó.

⁹⁸ Uo. 160.

⁹⁹ A határozat indoklásában a színésznő féltestvére, Bakó Barna egykori őrnagy bebörtönzését adta meg. BAKÓ Márta: I. m. 193.

¹⁰⁰ BAKÓ Márta kitelepítéséhez adalékokkal szolgálhat: PALASIK Mária: A budapesti kitelepítések politikai háttere és leveleznylése, 1951–1953. *Századok*, 2015/6. 1363–1395.

tékokat semmisítettek, semmisíthettek meg, amelyek elkerülték az addigi házkutatók figyelmét.¹⁰¹ A kitelepítés évei alatt újabb terhességének megállapításáig gazdasági munkával (marokszedés) tartotta fenn magát, később kötéssel és harisnya-szemfelszedéssel foglalkozott természetbeni fizetéssel.¹⁰² 1953-ban szabadulva, a letelepedési és a működési engedély megszerzése után kísérleti és peremszínházakban vállalt munkát.¹⁰³

Élet az igazolás után

Hogyan élték meg az igazolás alá vontak az igazolóbizottsági eljárásokat?

A makrotörténeti vonalvezetés (egyik) mikrotörténeti kérdése (lehet), hogy milyen volt az igazolóbizottsági eljárások – ítélettől és ítéletet rögzítő határozattól függetlenül – személyes, szubjektív megélése, amelynek nyomait az egodokumentumokban kereshetjük. Turay Ida, aki a többi naplóíróhoz és visszaemlékezőhöz képest részletesen beszámol az eljárásról, az eredményhirdetés pillanatáról (negyven év távlatából) így idézi fel a történeteket: „Az igazolóbizottság határozata, azt hiszem, nem a színésznő önértetét sértette első sorban, hanem az emberét, aki a háború megpróbáltatásai közepette élt, ahogy élni hagyták, s aki abban reménykedett, hogy a béke békességet hoz számára.”¹⁰⁴

Mind Turaynál, mind Bakónál – az ő visszaemlékezésük a legrészletesebb – megfigyelhető a színésznőszerepből való kilépés és a „né”-vé – Békeffinévé és Vargánévá¹⁰⁵ – válás, a szakmai élet után maradt ür kitöltése a házaseslet, a háztartás, a gyermeknevelés menedzselése, az ostrom után élhetetlen állapotban lévő lakások lakhatóvá tétele révén. Mindkettőjük történetében hangsúlyos a magány, a testi-lelki egyedüllét érzése: az élet újraindul, a férfjek dolgoznak, a szomszédok munkába járnak, a

¹⁰¹ BAKÓ Márta: I. m. 194.

¹⁰² Uo. 205–214.

¹⁰³ Uo. 232–233., 247–248.

¹⁰⁴ PÁRKÁNY László: I. m. 135.

¹⁰⁵ Bakó a vizsgált időszakban vált külön első férjétől, Rajczy Lajos színésztől, és ment feleségül második férjéhez, Varga Béla kereskedőhöz. BAKÓ Márta: I. m. 99.

parkolópályára kényszerült asszonyok egyedül töltik napjaikat, amelyeket javarészt a romlakások rendbetétele, a háborús gazdasztrónómia kényszerű kísérletei, a házimunka tölt ki.¹⁰⁶

Az igazolás sem jelentett feltétlenül egyet a szerződéskötéssel, a foglalkoztatással. Titkos Ilona, akit az 1944. októberi nyilas hatalomátvétel után letartóztattak, mert nyilvánosság előtt németellenes kijelentéseket tett, akit perbe fogtak és elítéltek, ezután előbb a Margit körüti fegyházban, majd Sopronkőhidán tartottak fogva, 1944 végén már szabadlábon volt, 1945 elején visszatért Budapestre. Bár igazoltként került ki a vizsgálat alól, sem rendszeres, sem alkalmi foglalkoztatást nem talált. Bános Tibor mesél egy Titkossal készített interjúról 1945 októberéből¹⁰⁷ – nem sokkal az eljárás előtt vagy után készülhetett, ugyanis arra 1945. október 12-én került sor¹⁰⁸ –, amelyben a színésznő elpanaszolta, hogy hiába élte túl a nyilas fogságot, hiába jött vissza a fővárosba, hiába esett át az igazoló eljáráson, elterjedt róla annak híre, hogy nem óhajt többé színpadon szerepelni. Bános szerint Titkos ezzel magyarázta, hogy a Nemzeti nem kereste fel.¹⁰⁹ Ennek némileg ellentmond az, hogy az újságok már október elején – még az interjú megjelenése előtt – hírül adták, hogy a színésznő visszatér a színpadra, ahol nemcsak szereplője, de főszereplője lesz az Új Színház által színpadra állított legújabb zenés vígjátéknak, amelyet számos más darab követett az év során.¹¹⁰

Az igazoltak és foglalkoztatottak sem feltétlenül voltak elégedettek a helyzetük, sorsuk alakulásával, nem mindenki tudott

¹⁰⁶ PÁRKÁNY László: I. m. 140–142.; BAKÓ Márta: I. m. 99–100.

¹⁰⁷ Az említett interjú valószínűleg a *Színház* hasábjain 1945. október 10-én megjelent *Már nem várok tovább a csodára* című, Faragó Baba által jegyzett beszélgetés. Ebben a színésznő sopronkőhidai fogságáról, foglalkoztatása elmaradásának vélt vagy valós okairól és további terveiről mesél. Az interjú végén, önmagának némileg ellentmondva említi meg, hogy ha több nem is, de egy felkérése mégis érkezett: az Új Színház igazgatójától a következő Heltai-darabra – ez az információ azért is érdekes, hiszen a darab főpróbájának két felvonása közötti szünetében került sor a beszélgetésre. *Színház*, 1945/9. 13.

¹⁰⁸ BFL XVII. 1670. 4460. Titkos Ilona igazolóbizottsági eljárásának véghatározata.

¹⁰⁹ BÁNOS Tibor: *Újabb regény a pesti színházakról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 145–146.

¹¹⁰ 7 színházi hír. *Demokrácia*, 1945/26. 8.

vagy akart egyből adaptálódni az új helyzethez. A színházi élet háború előtti és alatti aránytalanságainak felszámolása, a „demokratizálás” a színházak mindennapi életének is megszokott részévé, mechanizmusává vált: az igazolás a munkához való jogot biztosította ugyan, a korábbi színházon belüli és színházon kívüli bánásmódot nem. A függöny mögött, az igazgatói irodában folytatódott a sztárkultusz „reakciós” maradványainak szisztematikus felszámolása: egyre elterjedtebb lett a kettős és hármas szereposztások rendszere,¹¹¹ kialakult a fizetések közelítésének jelzésértékű igénye.

Utóbbi helyzetet Bajor Gizi szerződése példázza legjobban, aki a háború alatti helyzetéhez hasonlóan a háború után is a legmagasabb fizetési osztályba tartozott, azonban a Nemzeti Színház vezető színésznőinek gázsija immár nem emelkedett ki a többieké közül: az 1944/1945-ös csonka évadban 53 000 pengős illetményt kapott, míg Tőkés Annának 27 200, Makay Margitnak 22 400, Somogyi Erzsinek 22 000 pengő járt csupán. Ezzel szemben az 1945/1946-os évadban 36 000 pengős „kommersz” fizetést kapott, éppen annyit, mint Gobbi Hilda, Tőkés Anna és Somogyi Erzs.¹¹² A színházteremtés anyagi vonzatai a hiperinfláció éveiben nehezen megkötött szerződéseket, a szerződésben meghatározott gázszi hónapról hónapra történő változását, szerepek el nem vállalását és lemondását, kényszerű műsorpolitikai változtatásokat, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) felső vezetésének bevonását eredményezték, legalábbis a Major Tamás és Bajor Gizi közötti finánciális egyezkedés vonatkozásában – kettőjük „párharca” végül a színésznő belenyugvásával ért véget, azonban a bértárgyalások lezárása után még egy évig nem lépett fel a Nemzeti Színház színpadán.¹¹³

¹¹¹ GOBBI Hilda: *Közben...* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 171.

¹¹² BÁNOS Tibor: I. m. 132.

¹¹³ Uo. 132–140.

A képességvizsgák

Nem az igazolási eljárás volt az egyetlen szűrő, amelyen a színésztársadalomnak át kellett esnie. Az igazolási eljárásokkal párhuzamosan, két ütemben, 1945 szeptemberében és 1946 márciusában folytak a képességvizsgák. A VKM kezdeményezésére az MSzSzSz határozatot hozott, hogy azok a színészek, akik képességvizsga-igazolás (vagyis akadémiai vagy színészegyesületi oklevél) nélkül működnek, kötelesek szakmai tudásukról számot adni, majd ha a vizsgát sikeresen letették, legalább két évig vidéki színháznál gyakorlatot folytatni, mielőtt budapesti színházhoz szegődnek.¹¹⁴

A képességvizsgák célja a politikai hátszéllel pályára állt, jelentéktelen idejű és megkérdőjelezhető minőségű színpadi gyakorlattal rendelkező „gyorstalpaló színésztermés”¹¹⁵ kirotálása volt, vagyis elsősorban a jobboldali Színészkamara működésének idején „besurrant” színészek kirotálása. Azokról a magánúton színművészeti tanulmányokat folytatókról volt szó, akiknek – ha származásuk és politikai nézeteik megfelelték – a Színészkamara két-három éves működési engedélyt adhatott. A Szakszervezet igyekezett felülvizsgálni, hogy ezek a színészek megfelelnek-e az 1945 utáni követelményeknek. A szakma nem állt ki egyöntetűen a képességvizsgák mellett. A rendelkezés azokat is sújtotta, akik a korábbi években származási vagy világnézeti okokból nem végezhettek el a Színművészeti Akadémiát vagy a Színészegyesület iskoláját, ezért oklevelet nem biztosító magániskolában vagy magántanárnál voltak kénytelenek tanulmányaikat elvégezni.¹¹⁶

A vizsga eredményeképpen három kategóriába (színészi, segédszínészi, kardalosi) sorolták be a jelentkezőket, akik a későbbiekben ez alapján köthettek szerződést és vállalhattak szerepet.¹¹⁷ A vizsgáztatás szempontjaiban, eszközeiben nem

¹¹⁴ Elkésett képességvizsgát a Színészek Szakszervezetében. *Fényszóró*, 1945/7. 9.

¹¹⁵ ASCHER Oszkár: Zűrzavar például a Színész-Szakszervezeti vizsgák körül. *Fényszóró*, 1945/9. 9.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ KULCSÁR László: I. m.; Elkésett képességvizsgát a Színészek Szakszervezetében. *Fényszóró*, 1945/7. 9.

volt egyetértés. A *Fényszóró* több visszásságról is beszámolt egy 1945. szeptember végi cikkében. Név nélkül közölték egy olyan lány esetét, aki a képességvizsgára egy Rádiótól kapott igazolással érkezett, amely biztosította a vizsgabizottságot arról, hogy a lány megfelel a követelményeknek, hiszen többször is fellépett már stúdióban – a jelölt mégis megbukott. Egy szintén meg nem nevezett, „jóakaró vizsgáztató” később elárulta a bukott vizsgázónak, hogy a vizsgabizottság rossz néven vette a rádiós fellépéseit, ugyanis az MSzSzSz ekkor már hatályos rendelkezései értelmében csak szakszervezeti tag jogosult fellépni. Egy fiú hasonlóan járt, amikor bemutatta a vizsgabizottságnak a Nemzeti Színháztól kapott papírját, amellyel igazolta, hogy próbafellépésre hívták a színházhoz. A fiú szintén megbukott, a bizottság később közölte vele, hogy az előzmények alapján többet vártak volna tőle. Később mindkettőjüket engedték újra vizsgázní, második alkalommal sikeresen szerepeltek. Egy másik lányt beszédhibája miatt buktattak meg, egy szintén beszédhibával küzdő fiút egyévi színiakadémiai tanfolyamra küldtek. Többen sérelmezték, hogy megkövetelték tőlük, leendő szerepkörükkel ellentétes színpadi feladatokban is bizonyítsanak, tragikákkal komikus, komikákkal drámai jeleneteket adattak elő. A színházi szakemberekből álló bizottság¹¹⁸ nem ragaszkodott szigorúan az ítéleteihez, általában lehetőséget adott az újbóli megmértetésre.¹¹⁹ A rendelkezésre álló információk alapján úgy tűnik, a szakmai bizottság, bár eredményeiknek egy egységes keretrendszerbe kellett volna illeszkedniük, módszereiben és döntéseiben önkényesen működött, akár az igazolóbizottságok.

A Szakszervezet nagy hangsúlyt fektetett az igazolt, képességvizsgát tett pályakezdő színészek továbbképzésére, ebből a célból színészszemináriumokat szervezett írók, kritikusok, dramaturgok, színésszpedagógusok közreműködésével. Megfogalmazódott az igény a tehetségkutatásra, amely legfőbb eszközének a műkedvelő előadásokat tekintették – színházi szakemberek látogatták a

¹¹⁸ A bizottság tagjai: Abonyi Géza, Apáthi Imre, Dávid Mihály, Gobbi Hilda, Rátkai Márton, Somló István, dr. Staud Géza. Szücs György: *Vizsga a szakszervezetben. Színház*, 1945/5. 19.

¹¹⁹ ASCHER Oszkár: I. m.

műkedvelő munkáselőadásokat, hogy a kultuszminisztériummal együttműködve tanulási és szerződési lehetőséget biztosítsanak az arra érdemesnek talált fiatalok számára.¹²⁰

A második világháború végén bekövetkező hatalmváltás nyomán visszatérhettek a színpadra a korábban leparancsolt tehetőségek, valamint a társulatok új tagokkal egészültek ki. Azonban a régi társulatok újralakulása, az új társulatok megalakulása nem ment zökkenőmentesen, nem formálódtak egyből összetartó közösségek. A korszak sajtója ennek okát egyrészt a sztárrendszerben és ahhoz kapcsolódóan a színházi gazdálkodás differenciáltságában, másrészt a világnézeti különbségekben látta.¹²¹

A B-listázás(ok)

Még véget sem értek a Nemzeti Színház tagjai között lefolytatott igazolóbizottsági eljárások és a képességvizsgák, a baloldali sajtóban már kritika alá vonták az eljárásokat és az eljárások eredményeit, azok sikertelenségére hivatkozva. Az 1945-ös választás csődje után, a korábban igazolt „polgári”, „reakciós” elemek hatalmi pozícióból való kiiktatásának alternatívájaként jelent meg a B-listázásnak nevezett radikális létszámcsökkentés, amelynek célja már nem a háborús és népellenes bűnösök, hanem a polgári nézeteket valló elemek kiiktatása volt.¹²² Még az igazolóbizottságok működése közben, 1946. május 1-jén megjelent az 5000/1946. sz. ME rendelet,¹²³ amely létrehozta a B-lista-bizottságokat. A B-lista-bizottságok feladata a közalkalmazotti státuszban működő személyek vizsgálata és kategorizálása: a B és a C minősítést kapott dolgozókat a létszámcsökkentés jegyében, „az államháztartás egyensúlyának érdekében” munká-

¹²⁰ KULCSÁR László: I. m.

¹²¹ MOLNÁR Miklós: Számadás 1945-ről. *Fényszóró*, 1946./1. 3.

¹²² BOTOS János–GYARMATI György–KOROM Mihály–ZINNER Tibor (szerk.): *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (1945–1956)*. Minerva Kiadó, Budapest, 1988. 118–120.

¹²³ A Magyar Köztársaság kormányának 5000/1946. ME számú rendelete az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1946. május 19. 1.

jukból eltávolították. Az elbocsátást és a végelbánást¹²⁴ kiosztó bizottságok 1947. augusztus 30-ig működtek.¹²⁵

A Nemzeti Színháznak, ahogy az összes magyarországi színháznak, csak az lehetett tagja – és vendégszereplőként is csak olyan művész léphetett színpadra –, aki az MSzSzSz Igazoló Bizottsága által igazolást nyert és a Szakszervezetbe belépett.¹²⁶ Egy korai, Major Tamással készült interjúból kiderül, hogy az újjáépülő Nemzeti Színház társulatának kialakításakor az igazgató számára fontos szempont volt, hogy régi, a színpadról a világháború előtt leparancsolt és a világháború után újonnan felfedezett, ígéretes tehetségeket is szerződtessen. Utóbbiak főleg a Nemzeti Kamaraszínházában rendezett tehetségkutatókon és a Színművészeti Akadémia vizsgaelőadásain hívták fel magukra a színész-rendező igazgató figyelmét.¹²⁷

Major Tamás mint a Nemzeti Színház igazgatója – a rendelkezésre álló, közte és a VKM között lefolytatott levélváltás alapján, amelynek csak a direktor által írott fele ismeretes – saját hatáskörben szeretne volna a létszámcsökkentést jelentő B-listázást lefolytatni. 1946. március 28-án felterjesztett egy listát a minisztériumba, amely azoknak a dolgozóknak a nevét tartalmazta, akiknek a szerződése június végén lejárt volna, és akiknek a szerződését nem kívánta meghosszabbítani a következő évadra. Hatvan személy ilyen módon történő elbocsátását tartotta lehetségesnek. Major megpróbálta keresztülvinni azt az ötletét, hogy a B-listázás után maradt „220” (217) főt 20 személlyel kiegészítve a minisztérium 240 főben állapítsa meg a társulat keretszámát, amit azzal indokolt, hogy „az év folyamán több olyan tehetséges művészre lettem figyelmes, akit szívesen látnék a Nemzeti Színház tagjai között, továbbá a műszaki személyzetet is néhány szakemberrel szeretném kiegészíteni”. Az összeíráson szereplő

¹²⁴ Végelbánás: különleges okból a szolgálati idő letelte előtti nyugdíjazás vagy végkielégítéssel történő elbocsátás. A magyar nyelv értelmező szótára.

¹²⁵ Magyarország a második világháborúban. *Lexikon A–Zs*. Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság–Petit Real Könyvkiadó, 1996. 32.

¹²⁶ DANCs RÓZSA: *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium színházi iratai, 1945. február–december*. Magyar Színházi Intézet, Budapest, 1989. 171–174. 48.a.–48.b.

¹²⁷ SOMJÉN Endre: Nyolc színingazgató. *Színház, 1945/1*. 12.

személyek részére 1946. április 2-án küldte ki a felmondóleveleket.¹²⁸

Major másnap, 1946. április 3-án megküldte a minisztériumnak a két („a B-listára ajánlottak” és a „Felmondólevelet kaptak” jelölésű) összesítést: előbbi az igazgató javaslatait, utóbbi az igazgató által ténylegesen elbocsátottak névsorát tartalmazta. A művészeti ügykezelésről kirügött hét főt (négy férfi és három nő), a tisztviselők közül elbocsátott hat főt (két férfi és négy nő) és a műszaki személyzet tagjai közül eltávolított 41 főt (33 férfi és nyolc nő) nem nevesített; közülük mindenki mindkét listán szerepelt. A színészek közül szintén mindenki kapott felmondólevelet, akit Major a B-listára ajánlottak között megjelölt (Beregi Oszkár, Kamarás Gyula, Pataky Jenő, Ráday Imre, Viktor Gedeon és Timár József). A direktor hét színésznőt tett B-listára (Demeter Hedvig, Eöry Kató, Farkas Erzsébet, Fehér Lili, Gombaszögi Frida, Kornis Kató és Péchy Blanka), de felmondólevelet végül velük együtt még hárman, Szöllösy Irén, Rápolthy Anna és Vándory Margit kaptak.¹²⁹

A sajtó már a felmondólevelek kiküldése utáni napon birtokában volt azok teljes névsorának, akiket a Nemzeti Színház „jövőre nem tud szerződtetni”.¹³⁰ Minthogy a Major által önhatalmúlag végrehajtott elbocsátások jóval a hivatalos B-lista-bizottságok létrejötte előtt történtek, a sajtó nem is tudta nevén nevezni a jelenséget. A jelenség mögött húzódó vélt vagy valós okokat és indokokat azonban hamar az ideológia, a propaganda nyelvére fordították. Gombaszögi Fridáról például már néhány nappal később cikkeztek Az Est-konszern kapcsán, a színésznő „nagyfőkés céljait”, adóvisszaéléseket és kincstári követeléseket emlegetve.¹³¹

A Színház igyekezett rövid interjút készíteni azokkal, akik B-listára kerültek, de sokan nem öhajtottak nyilatkozni. A két legfőbb kérdés természetesen az volt, hogyan viselik a kialakult

¹²⁸ MNL OL XIX-J-1-i 68. doboz. 44.173/46. Major Tamás felirata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ *Kossuth Népe*, 1946. április 3.; Színház. *Demokrácia*, 1946/14. 8.

¹³¹ Az Athenaeum ügyében. *Szabad Nép*, 1946. április 7. – Az Est-lapok konszern felszámolásáról bővebben lásd ZALAI Katalin: Gombaszögi Frida drámája két felvonásban. *Múltunk*, 2016/3. 182–231.

helyzetet, és mit tartanak a szakítás okának. Eöry Katót meglepte a minden előzmény nélküli hirtelen döntés; vele ellentétben volt, aki már számított rá az évadban kapott szerepeinek mennyisége és minősége miatt (Gombaszögi Frida és Kornis Kató); Rápolthy Anna egy-egy bukott darabot nevezett meg kényszerű távozása okaként. Személyes vagy politikai indokot csak ketten sejtettek, közülük az egyik a kollektív biográfia csoportjának részét képező Vándory Margit, aki a színházpolitikai irányvonalat hibáztatta, nem fejtve ki bővebben a kijelentés mögötti gondolatot.¹³²

Ebben a helyzetben néhány érintett reakciójáról, egyéni érdekérvényesítési kísérletéről is tudunk. Ismert Rápolthy Anna azon levele a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amelyben saját nézőpontjából fejt ki szerződéskötésének és szerződésbontásának történetét. Eszerint Major Tamás, igazgatói minőségében, felmondólevelében értesítette az 1946 nyarán lejáró szerződésének meg nem újításáról¹³³ – ezt a direktor minden bizonnyal „B-listázásként” definiálta, noha hónapokkal a hivatalos B-listabizottság augusztusi ülésnapjai előtt történt.

„Ez az értesítés úgy munkatársaimat, mint engem a legmélyebben megdöbbsentett, mert egyike vagyok a színház azon tagjainak, akik a felszabadulás óta úgyszólván megszakítás nélkül, minden erejüket megfeszítve dolgoznak” – reagált a színésznő, majd folyószöveg-szerűen megadta karrierjének történetét, kiemelve játékanak igazgatói részről történő túlzott elismerését – ami ugyanúgy lehet az őszinte döbbenet és értetlenség, mint önmaga iránt szerénységével szimpátiát ébresztő retorikai fogás. Ezután, mintha csak újra az igazolóbizottság előtt állna – talán tanulva annak tapasztalataiból, hogy milyen jellegű és mennyiségű információ alapján döntöttek a felelősségre vonás idején, azt gondolva, hogy a B-listázás mögött hasonló, politikai okok

¹³² HALÁSZ Péter: Nyilatkozik 10 bé-listás Nemzeti Színházi színész. *Színház*, 1945/13. 4.

¹³³ MNL OL XIX-J-1-i 66. doboz (L-R). 136-1. Rápolthy Anna személyi kartonja.

húzódnak –, átfogó információkat szolgáltatott saját maga és családja politikai irányultságáról, aktivitásáról, tevékenységéről.¹³⁴

Az 1946. május 1-jén megjelent rendelet értelmében Majornak minden korábbi, a Nemzeti Színház belső ügyeként kezelt „B-listázás” ellenére (amit a VKM „racionalizációs folyamatnak” nevezett), be kellett nyújtania azon személyek listáját, akiket a „hivatalos”, a VKM által lefolytatott B-listázásnak kívánt alávétetni. Major 1946. június 28-ra megküldte a minisztériumba azon dolgozók – színművészek, a művészeti és adminisztratív vezetés, illetve a műszaki dolgozók – nevét, akiknek szerződése még abban a hónapban lejár, jelölve a már folyamatban lévő szerződésbontásokat.¹³⁵ A neveket tartalmazó lista az évek során eltűnt, azonban egy másfél hónappal későbbi, 1946. augusztus 15-i keltezésű, „*A legszigorúbban bizalmas!*” és „*Azonnal!*” jelzésű iratcsoport több listát is tartalmaz,¹³⁶ amelyek valószínűleg nem azonosak az eredeti, Major-féle összeírással, de ezek alapján megkísérelhető annak rekonstruálása. A belső használatra szánt irat célja az 5000/1946. ME sz. rendelet végrehajtásának dokumentálása volt. A Nemzeti Színházban esedékes létszámcsökkentés megtervezésére és végrehajtására létrehozták a 8. sz. bizottságot, de a Major vezette Nemzeti Színház olyannyira elhatárolódott a felülről és kívülről szerveződő B-listázástól, hogy a miniszterelnök által kijelölt tagokat a Szakszervezeten keresztül nem fogadta el a B-lista-bizottság elnökéül. Bár a miniszterelnökség kitarított az elnök személye mellett, a huzavona olyannyira késleltette a bizottsági munka megkezdését, hogy 1946 augusztusában, egy hónappal az 1946/1947-es évad megnyitása előtt, még össze sem ült a bizottság.¹³⁷ A háromtagú bizottság 1946. augusztus 14-én

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ MNL ON XIX-J-1-i 67. doboz. 136-1. – 136-2. Komáromy Pál személyi kartonja. Komáromy Pál 1945 áprilisa és 1946 augusztusa között az Operaház igazgatója, a Major-féle beadvány valószínűleg véletlenül került az ő személyi anyagai közé.

¹³⁶ MNL OL XIX-J-1-i 68. doboz. 44.173/46. Major Tamás felirata a VKM-nak.

¹³⁷ Lesz-e B-lista a Nemzeti Színházban? *Kossuth Népe*, 1946. március 20.; Nem tudja megkezdni a működését a B-lista bizottság a Nemzeti Színházban. *Világ*, 1946. augusztus 14.

és 15-én ülésezett, tanácskozásaira pedig behívták a színház igazgatóját, Major Tamást is, mert nehezen igazodtak ki a 279 elbírálandó munkatárs személyi lapjainak tengerében. Nem tudták például megállapítani, hogy kik a régi, és kik az új, vagyis a „felszabadulás után” a színházhoz került dolgozók. 36 személy végelbánását tervezték, akik közül hétnek az új gárdából kellett volna kikerülnie.¹³⁸

A végleges listán azonban 39 név szerepelt – legalábbis elméletileg, gyakorlatilag azonban egy személlyel kevesebbet nevesítettek. Közöttük egyaránt megtalálhatóak voltak művészek, a művészeti és a műszaki vezetés, illetve a műszaki személyzet tagjai: 28 férfi (egy altiszt, egy könyvtáros, egy portás, egy sűgő, két meg nem nevezett munkakörben működő személy – közülük az egyik hadifogoly, eltűntként nyilvántartva, két színész és 20 műszaki alkalmazott – köztük egy hadifogoly) és 10 nő (két irodai tisztviselőnő, két sűgőnő, három műszaki alkalmazott és három színésznő). A három színésznő B. Földes Éva, Farkas Erzsébet és Gombaszögi Frida voltak.¹³⁹ Közülük ketten, Farkas és Gombaszögi már áprilisban megkapták a felmondólevelüket – amely elbocsátó irat ugyan közölte velük, hogy a következő évadra a színház vezetése nem óhajtja meghosszabbítani a szerződésüket, azonban nem mentesítette őket azon kötelességük alól, hogy az aktuális évadban futó darabokban továbbra is játszászák szerepeiket.

Azonban a Nemzeti B-listázása nem csak a politikai-gazdasági helyzet aktuális állásának tükrö, ennél jóval mélyebben gyökerezik: ugyanúgy kapcsolódik a háború előtti és alatti politikai, gazdasági és társadalmi problémákhoz, mint a háború utáni hónapok, évek helyzetéhez, ugyanúgy érinti az 1944-ben eszkalálódott zsidóüldözést, mint az 1945-ös új politikai berendezkedéssel járó (kultur)politikai elvárásokat. Fehér Lili és Gombaszögi Frida, a háború előtti fővárosi színházi élet sztárjai a háború után korábbi szenvedéseikért, üldöztetésekért kaptak társulati tagságot. A tagság azonban nem jelentett feltétlenül

¹³⁸ MNL OL XIX-J-1-i 68. doboz. 44.173/46. Major Tamás felirata a VKM-nak.

¹³⁹ Uo.

szereplési lehetőséget, nem jutott számukra szerep, karakter. A Nemzeti Színház berkein belüli B-listázás szorosan kapcsolódik az új korszak által megkívánt műsorpolitikai változásokhoz. A színház műsora – a régi, reakciónak tekintett darabok száműzésével, a klasszikusok mellett új – köztük szovjet – darabok műsorra tűzésével – átalakul, a változás pedig megköveteli a társulat „idomulását”. A szerepek száma csökkent, és ahogyan azt Major is jelezte, az idősebb, harmincas-negyvenes éveiben járó generáció tagjainak, akik már túl idősök voltak ahhoz, hogy fiatal fruskát játsszanak, de túl fiatalok ahhoz, hogy vénasszonyokat formáljanak meg, át kell adniuk a helyet a színpadon a fiatalabb, frissen felfedezett tehetségeknek. Az ekkor éppen negyvenéves Vándory Margitnak feltehetően e szerencsétlen helyzet miatt kellett távoznia.

Az igazolóbizottsági eljárásokon, a képességvizsgákon és a B-listázás(ok)on „megbotlottak” helyzete

Az igazolóbizottsági eljárások során Ághy Erzsi, Bakó Márta, Gyarmati Anikó, Majláth Mária, Mihályi Vilcsi, Szathmáry Margit, Szörényi Éva, Turay Ida, Vajay Erzsébet és Vay Ilus részesült kisebb-nagyobb mértékű megrovásban. Az igazolóbizottsági eljárások eredményei esetükben (színpadi tapasztalatuknál fogva) nem álltak összefüggésben sem a képességvizsgákkal, sem a Nemzeti Színházon belül két körben, előbb igazgatói, majd minisztériumi hatáskörben zajló B-listázásokkal, a két csoport között ugyanis nincs átfedés.

Milyen lehetőségek álltak azok előtt az eltanácsolt, eltiltott nők előtt, akik egészen addig egy speciális tudást igénylő szakmában mozogtak, akik „polgári” foglalkozással nem rendelkeztek? Ághy Erzsi életéről az eltiltása után nincsenek információk, 1945 utáni első említései előbb betegségét és kórházba szállítását tárgyalják, amelyeket halálhírének közlése követ.¹⁴⁰ A róla megjelenő nekrológok nem említik eltiltását, a Nemzeti Színházzal – és

¹⁴⁰ A *Reggel*, 1948/22. 8. Ághy Erzsi meghalt. *Magyar Nap*, 1948. június. 25.

minden egyéb színházzal – való szakítását „nyugalmaszűz” definiálták, egyébként sokoldalúságára, színes színészi egyéniségére helyezték a hangsúlyt.¹⁴¹

A B-listázás, vagyis a Nemzeti Színháztól való elbocsátás után a legtöbben a színházi szférában maradtak, más intézményeknél (néha más feladatkörben) helyezkedtek el. Demeter Hedvig a Magyar Rádiónál kapott állást,¹⁴² Eöry Kató a Belvárosi Színházhoz került,¹⁴³ Farkas Erzsébet – különböző sajtótermékek időben egymásnak ellentmondó híradásai és névrokonságok folytán nem állapítható meg teljes bizonyossággal – és Gombaszögi Frida¹⁴⁴ a Vigszínházba igazoltak, Szöllősy Irént a valamivel később megnyíló Mesebarlang, vagyis az Állami Bábszínház alapító és működtető tagjai között tartjuk számon,¹⁴⁵ Rápolthy Anna a Nemzetiből való távozása után a Művész és a Béke Színházakban lépett fel 1947-es haláláig,¹⁴⁶ Vándory Margitot néhány évvel később már az Operettszínház színpadán láthatta a közönség.¹⁴⁷ B. Földes Éva és Kornis Kató további életútjáról – egyelőre – nincs információ. A tragikus sorsú Fehér Lili, miután Major Tamás még a nem nyilvánosság előtt zajló, belső társas eseményeken, például az 1945 szilveszterén megtartott zenés-táncos esten sem engedte színpadra lépni, 1946 januárjában öngyilkosságot követett el.¹⁴⁸ Péchy Blanka 1949 januárja és 1950 novembere között a bécsi magyar követség kultúrattaséjaként teljesített szolgálatot.

¹⁴¹ Meghalt Uray Tivadarné Ághy Erzs. *Hírlap*, 1948. június. 24.; Színházi és film hírek. *Világ*, 1948. június. 25.

¹⁴² *MÉL*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴³ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz06/100.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁴ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz08/173.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁵ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz24/553.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁶ *MÉL*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁷ *MSzL*. <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz28/62.html> (letöltve: 2023. 04. 13.)

¹⁴⁸ GOBBI Hilda: I. m. 132.

Az Államvédelmi Hatóság róla szóló jelentése szerint megbízását hiányosan, helytelenül látta el, politikai képzetlensége folytán.

Összegzés

A szabadpályás értelmiségiek, így a színművészek igazoló eljárásai 1945. március elején kezdődtek meg, hiszen a kulturális élet megindítása másodlagos feladatként volt jelen a romeltakarítás és az újjáépítés megkezdése és a közlelmezés megszervezése után. Az igazoló eljárásokat nem az egyes színházak saját hatáskörben, hanem a színházi világ teljes és totális irányítását átvevő, a Magyar Kommunista Párt támogatását élvező Magyar Színészek Szabad Szakszervezete szervezte meg és bonyolította le. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján úgy látszik, hogy először az 1945 előtti időszakban is állami vagy fővárosi fenntartású, tehát nem magánszínházi társulatok tagjai kerültek sorra, így például a budapesti Nemzeti Színház vagy az Operaház dolgozói.

A Nemzeti színésznőinek ügyeit vizsgálva az látszik, hogy a bizottságok véletlenszerűen működtek: sem előre meghatározott eljárásrend, sem előre meghatározott vizsgálati szempontok nem rajzolódnak ki az egyes esetek párhuzamba állításával. A háttérvizsgálatok nemcsak az igazolásért folyamodó karrierjét, de a magánéletét is érintették: egy-egy (szélső)jobboldali férfi rokon befolyása alatt (szélső)jobboldali tevékenységbe bonyolódni, vagy annak látszata bocsánatosabb bűn volt, mint önként – s néha szó szerint dalolva – propagandadarabban szerepet vállalni, vagy propagandadarab-írókkal karöltve korzózni. A női szerepek és a női sztereotípiák – például a politikai tudatosság kapcsán – több esetben felülírták a tényleges eseményeket. A szakmai és a személyes semlegesség, mint közösségromboló magatartás, minden esetben rontotta az igazolás alatt álló esélyeit. Az igazoló eljárások a színésznők esetében általában a rövidebb időtartamú, enyhébb büntetési tételeket részesítették előnyben. A vélt vagy valós bűn és az azért kiszabott büntetés nem mindig állt arányban egymással, egy-egy rossz időben, rossz helyen elszavalt vers

megrovást, ugyanezen tevékenység rendszeres folytatása semmit sem vont maga után.

Az igazolóbizottsági eljárások után 1946 folyamán a színész-közösségre két másik kihívás várt: előbb a csak a Szakszervezet által el nem ismert oklevéllel rendelkezők képességvizsgálói, később a mindenkire kiterjedő B-listázások zajlottak. A képességvizsgák szinte egyáltalán nem érintették a vizsgálati csoportot, a B-listázások azonban több, a háború után visszavett, de kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkoztatott színésznőt is érintettek. A háromlépcsős szelekció célja nem volt más, mint a társulatok újraalkotása az 1945 utáni kultúrpolitikai irányelveknek megfelelően: a reakciósok és a reakciónak mondott kompromittáltak, a Színészkamara által a Szakszervezet szabályzata szerint képesítetlenek, a sztárrendszert elengedni képtelenek, az „eladhatatlanok” fokozatos, de következetes kiejtésével.

Valójában azonban kevesen voltak azok, akik 1945–1946 folyamán végleges búcsút voltak kénytelenek venni a színháztól és annak zászlóshajójától, a budapesti Nemzeti Színháztól: a fedés vagy az eltiltás, a racionalizáció címszava alatti elbocsátás a vizsgálati csoport elenyésző részét érintette csak – s akik hosszabb-rövidebb időre elköszöntek a színháztól, a pályától nem vagy nem végleg búcsúztak el, kevésbé népes vagy kevésbé jelentőségteljes társulatoknál, esetleg rádiónál vagy televíziónál helyezkedtek el.

Melléklet

A vizsgálati csoport tagjai ábécérendben

Ághy Erzsébet, Bajor Gizi, Bakó Márta, Bánki Zsuzsa, Barta Mária, Berky Lili, Bíró Anna, Bornemissza Éva, Cserényi Adél, Darvas Margit, Dayka Margit, Demeter Hedvig, Eöry Kató, Fábíán Eszter, Farkas Erzsébet, Fehér Lili, Földes Éva, Fűzes Anna, Gárdos Kornélia, Gáti Vilma, Gobbi Hilda, Gombaszögi Frida, Gyarmati Anikó, Győri Ilona, Ilosvay Katalin, Iványi Irén, Kiss Ilona, Kornis Kató, Könyves Tóth Erzsébet, Ladomerszky Margit, Lánczy Margit, Ligeti Juliska, Lukács Margit, Majláth Mária, Makay Margit, Mátray Erzsébet, Medgyesi Erzsébet, Mészáros Ági, Mihályi Vilma, Nizsinszki Tamara, Olty Magda, Pápay Klára, Pártos Erzsébet, Péchy Blanka, Peéry Piri, Rákosi Mária, Rápolthy Anna, Romváry Gertrúd, Ruttkai Éva, Sallay Kornélia, Sándor Judit, Sitkey Irén, Somogyi Erzsébet, Sulyok Mária, Szabados Piroska, Szabó Margit, Szathmáry Margit, Szeleczky Zita, Szép Ilonka, Szöllősy Irén, Szörényi Éva, Tasnády Ilona, Titkos Ilona, Tóth Éva, Tökés Anna, Török Erzsébet, Turay Ida, Vajay Erzsébet, Vándory Margit, Váradi Aranka, Vay Ilus, Vidor Ferike, Vízváry Mariska, Zala Karola